

ANNA KOSTECKA-SADOWA

Instytut Języka Polskiego

Polska Akademia Nauk w Krakowie

## ZAPOŻYCZENIA TURECKIE W GWARACH POLSKICH

Badaniami naukowymi nad związkami językowymi polszczyzny i języków orientalnych zajmowało się wielu badaczy. Należą tu głównie Tadeusz Kowalski (1928), Ananiasz Zajączkowski (1934, 1953), Stanisław Stachowski (2007), Marek Stachowski (2011) i inni. Widoczne jest żywe zainteresowanie językami orientalnymi nawet wśród slawistów czy polonistów, np. u Aleksandra Brücknera, Stanisława Urbańczyka, Bogdana Walczaka. Bożena Sieradzka-Baziur, Tomasz Majczak i Dorota Mika podjęli się próby usystematyzowania pojęć koniecznych do prowadzenia badań nad zapożyczeniami tureckimi w poszczególnych okresach rozwoju polszczyzny (2013). Autorzy ci używają przymiotnika *turkijski*, gdyż „przymiotnik *turecki* określa konsekwentnie jeden tylko język – ten, którym mówi się współcześnie w Republice Tureckiej [...]. Określenie *turkijski* zaś dotyczy się dowolnego języka lub języków tej dużej rodziny (w tym tureckiego), używanych obecnie lub w przeszłości na rozległych obszarach Azji oraz Europy Wschodniej” (2013: 96).

Stanisław Stachowski notuje, że zapożyczenia tureckie sięgają już czasów prasłowiańskich, a pożyczki z tamtego okresu to m.in. *topór*, *towar* (2007: V). Do polszczyzny zaś trafiały najczęściej za pośrednictwem języków ruskich, choć „język osmańsko-turecki [...] bywał też bezpośrednim źródłem leksyki dla języka polskiego, tj. w odróżnieniu od danych tatarskich nie wymagał pośrednictwa ukraińskiego” (Stachowski 2007: 104–105).

Przy badaniu orientalizmów ważne jest uwzględnianie chronologii oraz drogi, którą konkretna pożyczka docierała do języka polskiego. Liczba tych turcyzmów waha się od kilkudziesięciu nawet do tysiąca jednostek leksykalnych obecnych w polszczyźnie na przestrzeni całej jego historii, które przedostały się pośrednio lub bezpośrednio<sup>1</sup> do języka polskiego.

---

<sup>1</sup> „Trudno było dalej rozstrzygnąć, co ze Wschodu wprost, a co za pośrednictwem ruskim nas doszło [...]. Szczególniej Kozacy liczne turko-tatarskie nazwy wprowadzali” (Brückner 1974: 409). I dalej autor podaje: „Bez wątpienia przeważająca część wyrazów wschodnich przeniknęła do języka polskiego nie bezpośrednio, ale

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zasobu orientalizmów zachowanych w gwarach polskich, pokazanie ich żywotności oraz kierunku rozprzestrzeniania się w gwarach, prześledzenie rozwoju semantycznego tych zapożyczeń. Podstawą do analizy jest *Słownik gwar polskich* (SGP) oraz jego kartoteka, która znajduje się w IJP PAN w Krakowie<sup>2</sup>.

Zapożyczenia ruskie, w tym też orientalizmy, w gwarach polskich są o wiele liczniejsze niż w języku ogólnym:

Inaczej ma się rzecz po gwarach, np. w takiej ziemi lubelskiej, gdzie ludność od wieków mieszana tylko obrządkiem niemal się różni; oddziaływa i służba wojskowa i język, gminie wiejskiej narzucony, i małoruskie otoczenie; więc i tu lokalnych rusyzmów jest spora. Wpływy ukraińskie w gwarach polskich są rozmaitego stopnia, im bardziej na wschód tym są one większe (Brückner 1974: 413).

Zmiany znaczeniowe wyrazów zapożyczonych mogą się dokonywać w bezpośrednim kontakcie z językiem ruskim (który jest najczęściej pośrednikiem w zapożyczaniu wyrazów z języków orientalnych) lub jako zmiany już na gruncie polskim, które wchodzą w głąb polskiego terytorium do gwarowego zasobu leksykalnego. Problemem zmian znaczeniowych wyrazów zapożyczonych z innych języków zajmowało się niewielu badaczy. Zofia Kurzowa, omawiając wpływy języka ukraińskiego na polszczyznę, zajmowała się również problemem zmian znaczeniowych w wyrazach pochodzenia ukraińskiego w języku polskim (Kurzowa 1983b). Na polskich terenach wschodnich, sąsiadujących z obszarem, na którym dominuje język ukraiński albo białoruski „przyswajanie wyrazów obcych rysuje się jako proces całościowy, polegający na przejęciu wyrazu wraz z jego siatką powiązań z innymi leksemami w danym polu wyrazowym” (Kurzowa 1983b: 61).

Zebrane orientalizmy pogrupowałam w pola semantyczne w celu przejrzystego przedstawienia najbardziej podatnych na zapożyczenia grup leksyki z zakresu codziennego życia ludności wiejskiej. Takie rozwiązanie umożliwiło również uporządkować materiał. Zdarza się, że ta sama jednostka leksykalna pojawia się w różnych polach tematycznych. Wieloznaczność słowa powoduje, że ten sam wyraz może być składnikiem nawet kilku pól semantycznych<sup>3</sup>. Poza tym wyraz zapożyczony do danego języka może spowodować zmianę znaczeniową wyrazów znajdujących się w obrębie pola, do którego zapożyczenie wchodzi (Tokarski 1975: 275). Często zapożyczenie wprowadza nowe odcienie znaczeniowe, które powoduje, że wykracza on znaczeniowo poza analizowane pole. Przegrupowania w polach znaczeniowych opierają się na kilku procesach: 1) zmianie stopnia ogólności znaczenia – rozszerzania i uogólniania znaczeń czy zawężania i uszczegóławiania znaczenia; 2) nacechowaniu emocjonalnym, 3) metaforyzacji znaczenia.

W zebranych słownictwie wyróżniłam następujące pola tematyczne: 1) nazwy człowieka związane z jego wyglądem zewnętrznym, cechami psychicznymi, stanowiskami i pełnionymi funkcjami czy stopniami pokrewieństwa; 2) nazwy części ciała; 3) nazwy odzieży; 4) nazwy

---

przez język ukraiński, następnie węgierski. Podobnie jak zapożyczenia perskie i arabskie doszły do nas drogą poprzez język turecki, względnie za pośrednictwem turecko-tatarskim” (Brückner 1974: 414).

<sup>2</sup> Skróty źródeł są rozwiązane na końcu artykułu.

<sup>3</sup> Pisał też o tym m.in. Władysław Miodunka (1980: 151–155).

naczyń kuchennych, sprzętów gospodarskich; 5) nazwy pożywienia; 6) nazwy zwierząt; 7) nazwy roślin i użytków lub nieużytków rolnych.

Grupa nazw człowieka jest najliczniejsza, odnotowałam bowiem 29 wyrazów turkijskich lub o takie pochodzenie podejrzanych. Nie wszystkie są to pewne zapóżyczania. Sami badacze spierają się o pochodzenie wyrazów, niektóre z nich mogły się rozwinąć analogicznie/niezależnie na rodzimym prasłowiańskim gruncie, np. *bałamut*, *bezmian*. Wiele pożyczek z języków orientalnych w gwarach polskich występuje w różnych odmianach fonetycznych i fleksyjnych, które wynikają z nieznajomości niektórych wyrazów zapóżyczonych.

Szereg wyrazów zapóżyczonych w gwarach polskich nabywa innych znaczeń. Czasem trudno uchwycić, czy procesy uogólniania czy rozszerzania znaczeń, metaforyzacji zachodzą w języku ukraińskim, czy już w polskim. SGP notuje leksem *bajbak*<sup>4</sup> w znaczeniach ‘człowiek głupi, niezgrabny’ oraz ‘leniwy’: *Leży, wylega się jak bajbak* (SW I 83; Lit K I 37). W SW gw. ‘o człowieku leniwym’ z ukraińskiego, w SJPD daw. ‘o człowieku leniwym’ z ukr. *б'аїбак* ‘zwierzę – bobak’. W słowniku języka ukraińskiego poza znaczeniem gryzonia podane jest też znaczenie ‘człowiek leniwy’ (CYM). W gwarach polskich wyraz ten występuje z dodatkowym nacechowaniem emocjonalnym.

W gwarach Małopolski południowej znany jest *bajdak*<sup>5</sup> ‘człowiek’: **a.** ‘mało rozgarnięty’: *Bajdok – godo głupio* (Mszana Górna lim); **b.** ‘nierozwinięty umysłowo lub fizycznie’: *Bajdok – niemowa* (n-sąd PPodegr 164); **c.** ‘niedołężny’ (n-sąd PPodegr 165). SJPD podaje wyraz *bajdak* w znaczeniu ‘łódź, barka’ i wywodzi z ukraińskiego (tutaj z perskiego). W języku ukr. *баїд'ак* ‘człowiek leniwy’ (Гринченко I 20); ‘łódka, czółno’ (CYM). Jeśli potraktujemy to jako zapóżyczenie z perskiego, to mogło tu dojść do metaforyzacji.

Na Śląsku, w Wielkopolsce oraz na Kresach pd występują pojedyncze poświadczenia wyrazu *bajtala*<sup>6</sup> w znaczeniu ‘człowiek niezgrabny, niedołęga’: *Czemużeś się nie ożenił, bajtala?* ([psn] Bytom PieśniŚl III 217). W słowniku języka ukraińskiego: *баїт'ала* ‘człowiek leniwy’ (Гринченко I 22). Na gruncie polskim wyraz ten nabył innego znaczenia niż w języku ukraińskim.

Leksemy *bałamuta*<sup>7</sup>, *bałamutnik* poza ogólnopolskim znaczeniem ‘człowiek szerzący zamęt, krętacz’: *Jeden zbierał, drugi trzymał, trzeci przysed bałamuta porozpraszał* (ok. Rawy Maz Maz II 94); *Ten bałamuta le czas zabiérá* (Kasz S I 16); *Bałamutnik – bo lón jak chodzil do skoły, to bałamucil dzieci* (tarnob Wisła XI 682) na Kaszubach oznaczają

<sup>4</sup> Wyraz pochodzi z języków orientalnych, znaczenie ‘człowiek leniwy’ jest raczej pierwotne (Фасмер I 107; Zajączkowski 1934: 37).

<sup>5</sup> Pochodzenie wyrazu jest wątpliwe. Możliwe, że jest to znaczenie przenośne tego wyrazu zapóżyczonego lub rozwinęło się już w psł. *\*bajda* z sufiksem *\*-къ* (ECYM I 116; ЭСБМ I: 278–279). Polscy etymolodzy wskazują, że podstawą jest rzeczownik *bajda* – od *bajać*, psł. *\*bajati* ‘mówić, pleść’ (Sławski I, 25; Bańkowski I, 25).

<sup>6</sup> Leksemy *баїд'ала*, *баїм'ала* ‘człowiek leniwy’ najprawdopodobniej pochodzą z tur. *battal* ‘nieprzydatny, niezgrabny’, a te z arab. *batala*, *battāl* ‘bezczyanny, bezrobotny, zły’ (ECYM I, 116, 118; Черных I 497–498).

<sup>7</sup> Wśród badaczy brak jednomyślności co do pochodzenia wyrazu. SJPD notuje wyraz *bałamut* i wskazuje na pożyczkę z mong. *bałamut* ‘swawolny’ za pośrednictwem ruskim, podobnie jak F. Sławski dopatruje się zapóżyczenia z mong. *bałamut* ‘człowiek swawolny, zaciepliwy’ lub z tur. *bulamak* ‘przeszkadzać’ (Sławski I 26). Budowa jednak nie wyklucza prasłowiańskiej proveniencji – wówczas byłoby to compositum: od psł. *\*bal-* ‘rozmowa’ oraz *\*mpt-* ‘sprzeczka’ (Ślpsł I, 185–186; ЭССЯ I: 145–147; Фасмер I 113; Brückner 12; Powska-Taborska 1996: 124–125).

‘człowieka zrzedliwego, leniwego’ (Kasz S I 16) oraz ‘pijaka’ (wej S I 16). W miarę przenikania tych leksemów w głąb kraju przybierają one nowe znaczenia, zupełnie nie związane z pierwotnym.

Na Kaszubach znany jest również wyraz *barachło*<sup>8</sup> ‘hołota’: *Co za barachło od lędzi* (wej S VII 6); natomiast na wschodnim obszarze kraju leksem ten oznacza ‘coś zepsutego, o małej wartości’. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *баракл’о* ma dwa znaczenia: 1. ‘śmieci’; 2. ‘motłoch, człowiek nikczemny’ (СУМ; СБМ; Даль; СРНГ). Znaczne oddalenie się geograficzne wyrazu od macierzystego języka spowodowało zatarcie pierwotnego znaczenia.

Kolejne przykłady to poświadczone na Mazowszu leksemy *basatyk*<sup>9</sup> ‘człowiek próżny, nicpoń’ oraz ‘chłopak kilkuletni’, w Małopolsce południowej *basatyga* ‘człowiek’: a. ‘niezaradny, też próżny’: *Taki sie zrobił z niego basatyga* (brzes-mp MPKJ VII 31); b. ‘tęgi, powolny’. Wyraz *basatyk* znany był już w XVI wieku, poświadcza go SPXVI. W L *basatyk*; SWil, SW, SJPD 1. żart. ‘małe dziecko, smarkacz’, 2. przestarz. ‘nicpoń’, z tur. *basylyk*, *basalyk*. Wyraz powszechny w języku rosyjskim: *басал’ык* jako ‘rodzaj bicza’ (Даль); *басал’ыга* ‘człowiek lekkomyślny’ (Даль; СРНГ); ros. gw. ‘grząski grunt’ (СРНГ); w gwarach białoruskich *басал’ыга* ‘wielki, niezgrabny człowiek’ (СБГ 1: 173). W gwarach polskich znane są ujemne konotacje wyrazu.

W gwarach Małopolski południowej oraz wschodniej, a także na Kresach pd poświadczony jest leksem *belbas*<sup>10</sup> ‘o człowieku lub dziecku niezgrabnym, niezdarnym, grubym’, znany również w języku ukraińskim: *б’ельбас* ‘człowiek niezgrabny, nieobrotny’ (Грінченко I 49; СУМ). Zofia Kurzowa notuje poświadczenia w polszczyźnie Lwowa i wskazuje na zapożyczenie z języka ukraińskiego (1983a: 336).

Metaforycznego znaczenia na Podlasiu nabywa wyraz *bezmian*<sup>11</sup> ‘człowiek niezgrabny, leniwy’: *On taki bezmian, nie pochyli sie, on i tak ledwie nogi ciągnie. Gdzie on tam co robi taki bezmian* (Tauroszyński suw). Wyraz ten poświadczony był już w SPXVI, L, SWil, SW *bezmian*, *przemian* od XVI wieku; w SJPD reg. *bezmian*, *przemian* ‘rodzaj wagi’, może pożyczka z języków tureckich.

<sup>8</sup> Wyraz niejasnego pochodzenia, w językach ukraińskim i białoruskim przejęty z rosyjskiego, stara hipoteza o pochodzeniu z języka mongolskiego jest mało przekonująca (ЕСУМ I 140; Фасмер I 124; Черных I 73; ЭСБМ I 310). H. Popowska-Taborska uważa ten wyraz za zapożyczenie z języka rosyjskiego (1996: 122–123).

<sup>9</sup> Leksem ten jest zapożyczeniem z języków tureckich: tur.-tat. *başakly* ‘z żelaznym trzonem strzały’, *başak* ‘żelazny trzon strzały’ (Фасмер I 130; ЭСБМ I 322, 323; Brückner 17). „Możliwe, że ten wyraz orientalny dotarł do Polski przez Ruś, ale też trzeba wziąć pod uwagę, że mógł on być zapożyczony drogą bezpośrednich kontaktów z Tatarami” (Minikowska 1980: 18–19). „Forma *basatyga* jest ekspresywną od *basatyk*” (Brückner 17).

<sup>10</sup> W języku polskim wyraz zapożyczony z ukraińskiego, a tam z języków tureckich: *bilmez* ‘nic niewiedzący’ (ЕСУМ I 165). M. Vasmer wyprowadza ten wyraz od *б’аѹбѣц*, *б’ѹбѣц* z tur. *baş-* ‘głowa’ (Фасмер I 145–146) lub od leksemu *балб’е* ‘człowiek głupi’, który jest zapożyczeniem z tur.-tat. *bilmäs* ‘nic niewiedzący’ (Фасмер I 114; Преобр. I 14; ЭСБМ I 290).

<sup>11</sup> Etymologia wyrazu nie jest do końca pewna: po odrzuceniu wersji o compositum z psł. *\*bez(ъ)* oraz *\*měna*, przyjmuje się wpływ orientalny: tur. *bāzmān*, czuw. *pasman* ‘jednostka wagi’, z XV wieku (ЕСУМ I 162; Фасмер I 144–145; ЭСБМ I 437; Brückner 23). „Zmiany głosowe przypisuje się wtórnemu skojarzeniu ze słow. *\*bezъ\*měny* ‘bez zmiany’” (Turek 2001: 151).

W gwarach małopolskich oraz na Mazowszu wschodnim znane są już tylko znaczenia przenośne leksemu **bisurman**<sup>12</sup> 1. ‘człowiek’: a. ‘zuchwały, włóczęga’; b. ‘lubiący tracić, niszczyć’; 2. ‘nieznośny chłopiec’. W SJPD daw. pogard. *bisurman*, *bisurmanin* ‘wyznawca islamu, przen. człowiek rozpuszczony, zuchwały’ z osm.-tur. *müsliman*. Wyraz znany również językom ruskim: ukr. *бісурм’ан* ‘poganin’, ‘człowiek zuchwały, podły’ (Грінченко I 70); ukr., ros. *бисурм’ан* ‘ts’ (СУМ; Даль; СРНГ).

W gwarach Małopolski wschodniej, na Mazowszu wschodnim i północnym oraz na Kresach północnych, oprócz znaczenia ogólnopolskiego, wyrazy **bohater**<sup>13</sup>, **bohaterka** służą jako określenie ‘człowieka bogatego; bogacza’: *To same bohatory, żyta mieli dziewięćdziesiąt kop* (Łomazy biał-podl); *Sierocie śpiewajcie, sierocie zagrajcie, a wy bohaterki (bogate) jesce zacekajcie* (Biel-podl GłogObch 272). Leksem **bohater** w znaczeniu ‘człowiek dzielny, odważny’ odnotowany był już w XVI wieku – SPXVI. W SWil; SW gw. ‘bogacz’; w SJPD wyraz **bohater** to ‘człowiek odważny, śmiały’ z tur. *bahadır* za pośrednictwem ruskim.

Na Kaszubach poświadczony jest leksem **bojarz**<sup>14</sup> ‘wojownik’ (LPW I 69), poza tym na Mazowszu **bojar** oznacza ‘bogatego włościanina’: *Bojary, grupa kilkunastu wsi w okolicach Międzyrzecza Podlaskiego, w nazwie swej akcentuje odrębność stanową; bojarzy byli rodzajem drobnej szlachty, pod względem kulturalnym nie różnili się od okolicznej ludności włościańskiej* (radz-podl PME IV 132). W słownikach języka polskiego: L; SWil; SW; SJPD *bojar*, *bojarzyn* ‘magnat feudalny, szlachcic, rycerz, posiadający dobra ziemskie’, z ros. *бо’ярин*.

W gwarach polskich na Kresach często używa się metaforycznego znaczenia wyrazu **buhaj**<sup>15</sup> w wyzisku do mężczyzny: *Tyn buhaj już si nachłoł. Baba robi w polu, a buhaj piwo popija w chałupi* (Mościska [Lwów Ukr]). W słownikach L, SWil, SJPD **buhaj** ‘byk’, SW podaje również w znaczeniu gw. ‘ptak – bąk’. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *буг’ай* ‘ptak – bąk’ oraz ‘byk’ (Грінченко I 105; СУМ; СБГ I: 232; СБМ; Даль; СРНГ).

<sup>12</sup> Pochodzenie wyrazu datuje się na XVI wiek, jest to staroruskie zapóżycczenie z tureckiego, dysymilacja z *bisurman* i *müsliman* (ECYM I 202, 307; Фасмер I 132–133, 251–252; Turek 2001: 156–159). T. Minikowska notuje, że „ze względów chronologicznych pośrednictwo ruskie przy zapóżyczaniu wyrazów przez polszczyznę wydaje się pewne” (Minikowska 1980: 23–24).

<sup>13</sup> Wyraz ten jest zapóżycczeniem z języka tureckiego *bayatur* ‘odważny’, znaczenie ‘bogaty’ wtórne od przymiotnika *bogaty*, z psl. *\*bogaty(jь)* (Фасмер I 183; ЭССЯ 2: 158; Brückner 34; Sławski I 39; Bańkowski I: 65). Panuje zgodna opinia, że leksem ten dostał się do polszczyzny przez język ukraiński (Minikowska 1980: 25–26).

<sup>14</sup> Etymolodzy upatrywali źródła wyrazu ruskiego w językach orientalnych: z tur. *bai* ‘znany, bogaty’, *är* ‘człowiek’, *bajär* ‘człowiek znany’ (ECYM I 241; Фасмер I 203–204; Brückner 34). A. Brückner również wiązał etymologię tej formy z wpływem ruskim, uważając, że powstała ona na skutek mylnego skojarzenia wyrazu wschodniosłowiańskiego ze słowem *bój*, z psl. *\*bojь* (Brückner 34). Zrozumiała byłaby wówczas konotacja semantyczna wyrazu na Kaszubach w znaczeniu ‘wojownik’ (por. Minikowska 1980: 26–28).

<sup>15</sup> Jest to zapóżycczenie z języków tureckich *buga* ‘buhaj’ za pośrednictwem ukraińskim (ECYM I 275–276; ЭСБМ I 398, 425; Фасмер I 228; Sławski I 48; Brückner 47; BoryśSE 45; Bańkowski I: 92). „Wyraz tureckiego pochodzenia, szerzył się z południa, w dialektach białoruskich, rosyjskich przez ukraińskie pośrednictwo. W polskim to również ukrainizm. Polski wyraz *buhaj* jest jednym z licznych turcyzmów, które weszły do polskiego przez ukraińskie pośrednictwo” (Дзендзелівський 1970: 120).



W gwarach małopolskich wzmogła się ujemna konotacja semantyczna wyrazu *ciuryła*<sup>16</sup>, który poświadczony jest w znaczeniu ‘niedołęga’. Notuje go SWil, SW gw. *ciuryła* ‘niedojda, safandula, niedołęga’; w SJPD *ciura* 1. ‘w dawnych formacjach wojskowych: człowiek należący do czeladzi obozowej, luzak wojskowy’, 2. pogard. ‘człowiek podrzędnej wartości, maruder’. W słowniku języka ukraińskiego leksem *у’юпа* oznacza ‘służącego’ (CYM).

W miarę szerszego rozprzestrzeniania się w głąb kraju leksemu *czaban*<sup>17</sup> nabywa on kilku znaczeń: na Mazowszu wschodnim oraz w Wielkopolsce jest to ‘przezvisko człowieka’: a. ‘ciężkiego, niezgrabnego, niezdarnego’; w Wielkopolsce południowo-wschodniej b. ‘głupiego, upartego, leniwego’: *Zebyś ty, stary cabanie, bawił sie z dzieciokamy!* Wyraz ten poświadczony już w XVI wieku w następujących znaczeniach: SPXVI; L, SWil ‘wielki wół’; SW gw. ‘pasterz wołów’; w SJPD daw. ‘wół’, ‘pasterz’, ukr. z tur. *czoban*. Leksem ten występuje w kilku polach semantycznych, tutaj nabył ujemnych konotacji.

W Małopolsce południowej i wschodniej oraz na Mazowszu wschodnim odnotowano wyraz *czubaryk*<sup>18</sup> w znaczeniach: 1. ‘pogardliwe określenie Ukraińca, Rosjanina’: *Powszechne przezvisko Malorusinów chachol, znane [...] i na pograniczu polskim, tak samo zresztą czuby i czubaryki* (chłm PME IV 126) oraz 2. ‘łobuz, niedołęga’: *Ja ci dam, ty czubaryku!* (Huszcza biał-podl). Wyraz znany również w języku ukraińskim: *чыб’апуї, чyb’apuk* ‘ts’ (CYM). Konotacja nawiązuje do leksemu *czub* (chodzi tu zapewne o *oseledca* – kosmyk włosów, który dawniej nosili na głowie Kozacy).

Leksemy *gidia*<sup>19</sup>, *gidia*k, *gidiasz* w gwarach małopolskich oraz mazowieckich oznaczają ‘człowieka wysokiego, chudego, roslęgo a niezgrabnego; też o kobiecie’: *Ale was wnucek gidyjo* (Sierosławice koniec); *Ta jych córka to gidia taka wymalowana* (Huszcza biał-podl); *Takie dydyjoki porosły te chłopoki* (Charsznica miech). W SWil prowincjonalizm, żart. *gidja*; SW gwarowy; w SJPD pot. *gidia* ‘pogardliwie lub żartobliwie o kimś wysokim lub chudym’ z tureckiego. W gwarach polskich widzimy liczne przekręcenia czy różne postacie fleksyjne wynikające z obcości i nieznajomości wyrazu zapożyczonego. Brak poświadczeń wyrazu w językach ruskich może wskazywać na bezpośrednie zapożyczenie z języków turkijskich.

<sup>16</sup> W wielu słownikach odnotowany jest leksem *ciura* ‘niezdara’, który poświadczony był już w XVII wieku; wyraz ukraiński, ruski, przejęty z języków wschodniotureckich, kipcz. *čora* // *cora* ‘parobek do koni’ (Sławski I 105; BoryśSE 85; Bańkowski I: 195).

<sup>17</sup> Panuje zgodna opinia co do orientalnego pochodzenia wyrazu tur. *čoban* ‘pastuch’ oraz ukraińskiego pośrednictwa: *чаб’ан* ‘pasterz’, ‘wół’ (ECYM VI 273; Фасмер IV 308; Brückner 71; Siatkowski 2005: 22–23).

<sup>18</sup> Pochodzenie tego leksemu jest również niepewne. Z jednej strony można upatrywać tu pochodzenie z prasłowiańskiego – podstawa słowotwórcza jest oparta na psł. *čubъ*: \**cuba*, *čup*, *čupa* ‘pasma, kosmyk włosów’ (Słpsł. II 277; ЭССЯ 4: 126; EYCM VI 347–348). Natomiast M. Vasmer podaje, że leksem *чыб’апуї* ‘pstry, rudy’ jest zapożyczeniem z tur.-tat. *čubar* ‘plamisty’ (Фасмер IV 375).

<sup>19</sup> Jest to XIX-wieczne zapożyczenie wschodniosłowiańskie z perskiego poprzez języki tureckie (Sławski I 276).

Leksemy *hajdamak*, *hajdamaka*<sup>20</sup> poza ogólnym znaczeniem ‘rozbójnik, opryszek’: *Nie proś tego hajdamaka, bo sie spije i będzie sie rozbijał* (Siennica Różana kras) w okolicach Tomaszowa Lubelskiego oznacza ‘kobietę lub zwierzę wysokiego wzrostu’. Wyraz odnotowany w słownikach L; SWil; SW; w SJPD 1. hist. ‘Kozak ukraiński’, 2. daw. ‘zawadiaka’ ukraiński z tureckiego. W gwarach dochodzi do przeniesienia znaczenia.

Metaforycznego znaczenia na Podlasiu nabrał leksem *kaczan*<sup>21</sup> ‘mały człowiek’. Wszystkie słowniki zarówno języka polskiego, jak i języków ruskich podają ten wyraz w znaczeniu ‘głąb kapusty, kolba kukurydzy bez ziaren’ – w SWil podaje go jako prowincjonalizm litewski; w SW jako gwarowy, w SJPD rosyjski, ukraiński z tureckiego.

Na Kaszubach *kormon*<sup>22</sup> to ‘dziad, żebrak’: *Ni ma nic léchszego jak z pana kormana* (wej S II 209). W tym samym źródle wyraz ten służy na określenie ‘starego buta’. W gwarze nastąpiła metaforyzacja znaczenia. Konotacja znaczeniowa związana również ze starym odzieniem została przeniesiona na pejoratywne określenie człowieka.

Niemal ogólnogwarowy jest wyraz *kozak*<sup>23</sup> w znaczeniach: ‘awanturник, psotnik’ oraz ‘chłopiec’: *To kozok, po coś ty tam włoż* (Kramsk koniń). Poza tym na Mazowszu oraz w Wielkopolsce leksem ten jest utożsamiany z całą nacją ukraińską: *kozak* to również ‘Ukrainiec’: *U nas nicht kozaków niy lubiał* (Huszcza biał-podl). Na Mazowszu oraz na Kaszubach poświadczone są również formy żeńskie: *kozaczka* ‘dziewczyna, która zesła z prawej drogi’: *Dziewka, która z drogi prawej zesła, tzw. ‘skoczka’, ‘kozaczka’* (Maz pd-wsch Maz III 21) oraz *kozacznicza* ‘kobieta rozpustna’. Jest to wyraz znany w polszczyźnie od XVI wieku – SPXVI, L, SWil, SW, SJPD *kozak* 1. ‘członek wspólnoty wojskowo-rolniczej, w której żyła dawniej ludność południowo-wschodniej Ukrainy’, 2. ‘ukraiński taniec ludowy’, 3. ‘grzyb koźlak’, 4. daw. ‘żołnierz lekkiej jazdy; sługa na dworze wielkopańskim’, ros., ukr. z tur. *kazak*; natomiast *kozaczka* 1. ‘mieszkanka południowo-wschodniej Ukrainy’, 2. ‘żona kozaka’. „Ów turko-tatarski wyraz *kazak* wszedł do polszczyzny za pośrednictwem języka ukraińskiego, zmieniając – jak wykazują cytowane wyżej formy kaszubskie – w dość znacznym stopniu swe pierwotne znaczenie” (Popowska-Taborska 1996: 122).

Ogólnogwarowym jest również wyraz *sobaka*<sup>24</sup> ‘wyzwisko człowieka’: *Ti, sobako, znowu sie tłucziesz* (Nowa Wieś szt). W SWil; SW; SJPD przestarz. dziś gw. 1. ‘pies’, 2. ‘wyzwisko człowieka’, z ros. *sobaka*. W języku ukraińskim leksem wcześniej nabrał

<sup>20</sup> Wszyscy badacze zgodnie wskazują, że jest to wyraz zapożyczony z języków tureckich przez ukraińskie pośrednictwo; z XVIII wieku (ECYM I 453; Фасмер I 383; Sławski I 391–392; Bańkowski I: 513).

<sup>21</sup> Tur. *koçan* ‘żdźbło, kolba’, tat. *koçan* ‘ts’ (ECYM II 409; Фасмер II 356; ЭСЕМ IV 317). Według F. Sławskiego jest to pożyczka z tureckiego przez medium ruskie, obecna w polszczyźnie od XIX wieku (Sławski II 13).

<sup>22</sup> W językach ruskich leksemy *карм’ан*, *корм’ан* ‘kieszeń; torba u pasa kobiety; część pługa’ to zapożyczenie z północnotureckiego *karman* ‘torba na pieniądze’ (ECYM II 394; Фасмер II 201). Wyraz *korman* notowany jest w XVIII wieku, zasięg geograficzny i historia wyrazu przemawiają za pożyczką z języków turecko-tatarskich (Sławski II 487–489). „Wyraz znany polszczyźnie XVI wieku w znaczeniu ‘sakwa, mieszek’. Wtórne znaczenie utrwalone w kaszubszczyźnie tłumaczyć należy skojarzeniem znaczenia ‘torba’ z ‘torbą dziadowską’” (Popowska-Taborska 1996: 124).

<sup>23</sup> *Kozak* jest wyrazem turecko-tatarskim, do polszczyzny wszedł za pośrednictwem ukraińskim (ECYM II 495–496; Фасмер II 158; Sławski III 26; Brückner 262; Bańkowski I: 805; Minikowska 1980: 79–80).

<sup>24</sup> Większość badaczy wskazuje na pożyczkę irańską (ECYM V 339; Фасмер III 702–703).

ujemnego znaczenia, które potęgowało się na gruncie polskim (Minikowska 1980: 111). „Wobec silnego nacechowania emocjonalnego, jakie to słowo zyskało w XVI i XVII wieku, nie dziwi jego późniejsze rozpowszechnienie w dialektach polskich, znany jest bowiem fakt szczególnej ekspansywności wyrazów pejoratywnych” (Popowska-Taborska 1996: 124; por. też 1985: 225–231).

Przenośnego znaczenia w gwarach mazowieckich nabierają leksemy *taradaj* ‘krzykacz, gaduła’ (wys-maz PF IV 884) oraz *taradajka*, *taradejka*<sup>25</sup> ‘kobieta gadatliwa, trajkotka’: *Taka taradajka, gada i gada* (Degucie suw). W SWil, SW gw. *taradajka*, *taradajka* ‘kobieta hałaśliwa’; w SJPD przestarz. *taradajka* ‘wóz’ z ros. *taratajka*. Wyraz znany językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *мапад’аўка*, *мапам’аўка* ‘wóz’ (Грінченко IV 247; CYM; СБГ 5: 87; СБМ; Даль; СРНГ). W gwarach doszło do przeniesienia znaczenia, zapewne turkotanie kół zostało skojarzone z trajkotaniem, ciągłym mówieniem.

Do nazw stopni pokrewieństwa przypisałam dwa wyrazy *kum* oraz *nenka* o nie do końca jasnej proveniencji.

Ogólnogwarowy wyraz *kum*<sup>26</sup> ‘sąsiad, ojciec chrzestny’: *Już chłopaka kum trzyma* (Wierzchjedlina sokół) poświadczony został już w SPXVI, L, SW; w SJPD daw. *kum*, wyraz rosyjski z tureckiego, tur. *kuma* ‘kochanka, młoda żona, służąca’.

Według materiałów AJK leksemy *nenka*, *nenka*<sup>27</sup> w znaczeniu ‘matka’: *Nenka w nocy muszyła jysz krowy doic* (wej LL XIX 4–5 s 82) występują powszechnie w Wielkopolsce północnej oraz na Kaszubach. W SW gw. *nenka* ‘matka’ z ukraińskiego; SJPD *nenka* ‘pieśń żałobna’ z łac. *nenia*. Poświadczone są również w języku ukraińskim: *н’еня*, *н’енька* ‘mama, matka’ (Грінченко II 552; CYM). „*Nana*, *nena* postać odziedziczona przez język polski z epoki prasłowiańskiej. W słowiańszczyźnie zachowała się ona w języku ukraińskim, bułgarskim, serbskim oraz górnołużyckim” (Szymczak 1966: 27).

Wśród nazw zawodów do pożyczek z języków orientalnych zaliczyłam leksemy: *chazijaj*, *czaban*, *jamszczyk*, *kurkul*, *watażka*.

W gwarach polskich leksemy *chazijaj*, *hadzajaj*, *chaziain*<sup>28</sup> występują w kilku znaczeniach. Znaczenie ‘gospodarz’: **a.** ‘często zamożny’ znane w Małopolsce oraz na Mazowszu wschodnim; natomiast **b.** ‘małorolny, ubogi, niechlujny, bałaganiarz’ – w Wielkopolsce

<sup>25</sup> Pochodzenie wyrazów *мапад’аўка*, *мапам’аўка* ‘wóz dwukołowy’ nie jest całkiem jasne, możliwe zapożyczenie z tureckiego (ECYM V 517–518; Фасмер IV 23; ЭСБМ XIII 225, 234).

<sup>26</sup> Etymologia wyrazu jest kontrowersyjna: psł. *\*kumъ*, leksem pochodny od *kuma* ‘przyjaźń, bliskie kontakty’ jest skróceniem wyrazu, który wywodzi się z ludowej (bałkańskiej) łaciny: *commater* ‘chrzestna matka’, gdzie przyrostek *com-* ‘z’ połączony jest z *mater*, psł. *\*mati* ‘matka’ (ЭССЯ 13: 101–102); mniej uzasadnione zdaje się wyprowadzanie skróconej podstawy *къмотръ*, *къмотра*; może to być również wpływ tur. *kuma* ‘kochanka, młoda żona, służąca’ (ECYM III 138; Фасмер II 413–414; Черных I 453–454; Brückner 281). Wyrazy *kum*, *kuma* obecne są w polszczyźnie od 1500 roku; do języka polskiego trafiły zapewne za pośrednictwem wschodniosłowiańskim (BoryśSE 273; Sławski III 358–359).

<sup>27</sup> Większość badaczy wskazuje na pochodzenie z psł. *\*nanъ*, *\*nana* : *\*n’an’a*, *\*nena*; reduplikacja pierwszej sylaby *\*na-* : *\*n’a-*; są to wyrazy z języka dziecięcego (ЭССЯ 24: 166; ECYM IV 71; ЭСБМ VIII 70; Преобр. I 623–624; Черных I 582–583; Brückner 354; Фасмер III 94; Трубачев 1959: 28). Natomiast A. Buriaczok, omawiając stopnie pokrewieństwa, wskazuje, że jest to wyraz z tur. *néné* ‘mama, starsza siostra’ (Бурычюк 1961: 20–22, 31–32).

<sup>28</sup> Etymolodzy zgodnie twierdzą, że wyraz *xaz’яй* jest pożyczką z języków tureckich: tat. *xazəy* ‘gospodarz, właściciel gospodarstwa’ (ECYM VI 148; Фасмер IV 254).



wschodniej. Poza tym na Śląsku oraz na Pomorzu to również ‘przesiedleniec z terenów wschodnich’: *W czasie ostatniej wojny hadziaji przyjmowali do werku (fabryki), a naszych wysyłali na фронт* (Ciesz SCiesz II 123). W Cieszyńskim oznacza ‘licho ubranego robotnika’: *Po oblyczce widać, że to hadziaj* (Ciesz SCiesz II 123) oraz ‘włóczęgę’: *Aż mi z tym hadziajym nie godosz!* (Ciesz SCiesz II 123). Na Mazowszu wschodnim **chaziajka** to ‘gospodyni’, na Śląsku ‘kobieta przesiedlona z terenów wschodnich’. Semantyka tego leksemu zawiera negatywny ładunek emocjonalny, w południowej części gwar wielkopolskich oznacza ‘gospodarza małorolnego, ubogiego, niechłujnego, bałaganiarza’, w Cieszyńskim ‘licho ubranego robotnika’ oraz ‘włóczęgę’.

Na Kresach powszechnie znany jest wyraz **czaban** ‘pasterz’: *Naz złapali jakeś ciobany, naz nabili i nie nazbierali my malinów* (Bukowina [Rum] PJPAN 60 s 144), który jest powszechnie znany w języku ukraińskim.

Na Mazowszu wschodnim oraz na Kresach poświadczony jest leksem **jamszczyk**, **jemszczyk**<sup>29</sup> ‘pocztylion, woźnica’. W SWil prowincjonalizm, rusycyzm; SW gw. *jamszczyk*, *jemszczyk* z rosyjskiego.

Na Podkarpaciu oraz na Kresach odnotowano leksem **kurkul**<sup>30</sup> ‘bogacz wiejski’. Wyraz znany również językom wschodniosłowiańskim: ukr., ros. курк’уль ‘ts’ (Грінченко II 330; СУМ; Даль; СРНГ).

W Małopolsce poświadczony jest wyraz **watażka**<sup>31</sup> w znaczeniu ‘dowódca Kozaków ukraińskich’: *Tato, jak sie dawni bawili w wojne, byli watażką* (Siennica Różana kras). W L *wataha*; SWil; SW dawny z ukraińskiego; SJPD hist. *watażka*, daw. *wataga* rosyjski z tatarskiego, *wataha* ukraiński z tatarskiego.

Zebrane pożyczki w większości przedstawiają obraz człowieka o charakterze negatywnym. Zaledwie kilka wyrazów ma charakter neutralny lub pozytywny, np.: *basatyk* ‘chłopiec kilkuletni’, *bohater* ‘bogacz’, *bojar* ‘bogaty włościanin’, *bojarz* ‘wojownik’, *kozak* ‘chłopiec’, *chaziaj*, *chadziaj* ‘gospodarz zamożny’. Pozostałe nazwy niosą negatywną konotację. Wśród nich są również nazwy przezwiskowe Ukraińca: *czubaryk*, *kozak*, *watażka* czy ogólnie używane w wyzwisku: *barachło*, *buhaj*, *czaban*, *sobaka*.

W gwarach często jeden wyraz służy na określenie różnych cech człowieka. Najwięcej jest leksemów, które wskazują na niezaradność, niezdarność człowieka, leniwość czy próżność. Są to cechy najbardziej piętnowane w wiejskiej jednostce społecznej. Na człowieka niedołężnego, niezdarnego, niezgrabnego poświadczono następujące jednostki leksykalne: *bajdak*, *bajtała*, *belbas*, *ciuryła*, *czaban*, *czubaryk*, *gidia*, *gidiak*, *gidiasz*. Na oznaczenie ‘człowieka nierozgarniętego, głupiego’ służą następujące wyrazy turkijskie: *bajbak*, *bajdak*, *czaban*. Człowiek leniwy nazywany jest mianem: *bałamuta*, *bezmian*, *czaban*, zaś ‘próżny’ to *basatyk*, *basatyga*, *bisurman*. Natomiast ‘człowiek zuchwały, włóczęga’ znany jako *bisurman*, *chaziaj*, *chadziaj*. Pozostałe przykłady to już zazwyczaj pojedyncze poświadczenia. Człowiek powolny to *basatyga*, w znaczeniu ‘awanturnik,

<sup>29</sup> M. Vasmer podaje, że leksem ten jest zapożyczony z tur. *jamčy* oraz utworzony za pomocą formantu ros. -uk (Фасмер IV 557).

<sup>30</sup> Jest to zapożyczenie z języków tureckich: *korkulu* ‘ten, kto wnosi strach, straszny, niebezpieczny’, przez ukraińskie pośrednictwo (ECYM III 155).

<sup>31</sup> Jest to pożyczka z tureckiego przez medium ukraińskie (ECYM I 339; Фасмер I 278; Brückner 604; Minikowska 1980: 120; Siatkowski 2005: 23).

psotnik’ znany jest leksem *kozak*. Wyrazy *bałamuta*, *bałamutnik* w gwarach polskich oznaczają ‘krętacza’ oraz ‘pijaka’. Na określenie ‘nieznośnego chłopca’ służy leksem *bisurman*, natomiast ‘dziad, żebrak’ na Kaszubach określany jest mianem *kormona*.

W gwarach polskich ocenie podlega również wygląd zewnętrzny człowieka. Człowiek wysoki, a przy tym często też chudy zwany jest: *gidia*, *gidiak*, *gidiasz*, *hajdamak*, *hajdamaka*. Człowiek niski to *kaczan*, gruby zaś – *belbas*.

Rozwiązłość, rozpustne życie czy nadmierna gadatliwość są również negatywnie oceniane przez społeczność wiejską. Kobiętę lekkich obyczajów określa się mianem *kozaczka*, *kozacznica*, zaś gadatliwa, trąkająca to *taradajka*, *taradejka*.

Do pola semantycznego dotyczącego nazw części ciała zaliczyłam następujące pożyczki z języków orientalnych: *kaban*, *kindziuk*, *tulub*.

Leksem *kaban*<sup>32</sup> znany powszechnie w znaczeniu ‘wieprz’ na Mazowszu wschodnim nabrał znaczenia przenośnego i jest używany w znaczeniu ‘duży brzuch’. Na Mazowszu oraz w Wielkopolsce północnej na ‘brzuch, żołądek’ mówi się *kindziuk*<sup>33</sup>: *Kindziuki, sie miensa napcha, sie błonkami sie ułoży, osuszy, kiendziuk sie założy* (Bilwinowo suw). Określenie to służy zarówno jako nazwa części ciała człowieka, jak i zwierzęcia. W SWil prowincjonalny, pospolity; SW gwarowy z ukr. *kendiuch*. Wyraz znany jest językom ruskim: ukr. *кинд’юк* ‘żołądek’ (CYM); brus. *киндз’юк*, *киндз’юх* ‘żołądek, potrawa’ (СБГ 2: 462; СБМ).

Na tulów w powiecie cieszyńskim, w Małopolsce oraz na Mazowszu wschodnim istnieje nazwa *tulub*<sup>34</sup> ‘tulów’: *Tolub, tólubyk – tors człowieka bez rąk i nóg* (ok. Biłgoraja Mazur II 172). W SWil; SW gw. *tulów* ‘tulów’; SJPD ‘garbowana skóra, futro’, rosyjski z tureckiego. Wyraz znany jest również językowi ukraińskiemu: *м’улуб* ‘tulów’ (CYM).

Wśród nazw zwierząt odnotowałam następujące zapożyczenia z języków tureckich:

W dwóch znaczeniach znane są leksemy *buhaj*<sup>35</sup>, *buhaik*, *buhajczyk*, *buhajek*. Niemal ogólnogwarowe występują w znaczeniu ‘byk’: *Jak sie bycka nie kastruje, to na jego buhaj mówio* (Huszcza biał-podl). Jan Karłowicz oraz SW notują również *buhaj* w znaczeniu ‘ptak – bąk (*Botaurus stellaris*)’. We wszystkich słownikach języka polskiego (L, SWil, SJPD) wyraz ten poświadczony jest tylko w pierwszym znaczeniu, jedynie SW podaje go również w znaczeniu drugim jako leksem gwarowy. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *бѣз’аѹ* ‘ptak – bąk’ oraz ‘byk’ (Гринченко I 105; CYM; СБГ 1: 232; СБМ; Даль; СРНГ).

<sup>32</sup> Wyraz ten jest zapożyczeniem z języków tureckich: *kaban* ‘knur’ (ECYM II 330; Фасмер II 149). Jest to prowincjonalizm wschodni, pożyczka z tureckiego przez medium ruskie, obecna w polszczyźnie od XIX wieku (Sławski II 9; Brückner 211).

<sup>33</sup> Jest to wyraz wschodniosłowiański, pochodzenia tureckiego (ECYM II 433; ЭСБМ V 34; Фасмер II 234; Zajaczkowski 1934: 36; Siatkowski 2012: 217), do języka polskiego dotarł zapewne przez pośrednictwo ukraińskie (Sławski II 309).

<sup>34</sup> Brak jedynej etymologii tego leksemu: może z języków tureckich – *мѹлб*, *м’ѹлѹн* ‘worek skórzany’ lub od *мѹл*, *мѹл’ѹмѹ* z psl. \**tul-* (Черных II 270) bądź z kontaminacji zapożyczonego wyrazu tureckiego z leksemem *мѹл* (ECYM V 673; Фасмер IV 118; Brückner 584).

<sup>35</sup> Zob. przypis 15.

Wyraz **czaban**<sup>36</sup> w gwarach Małopolski południowej poświadczony jest w znaczeniu ‘wół podolski’: *Kosmate „czabany”* (N-sąd EncRoln II 827), zaś na Mazowszu wschodnim oraz na Kaszubach oznacza ‘owcę’. W SPXVI ‘pasterz’; SWil prowinc. ‘wielki wół’; SJPD daw. ‘rosły wół lub baran’, wyraz ukraiński z tureckiego.

Gwary wschodniego pogranicza kraju znają wyrazy **kaban**<sup>37</sup>, **kabanczyk** ‘wieprz – tucznik’: *Tego kabana to na Wielganoc trzymamy* (Huszcza biał-podl); *Mojom takie śtyry kabany, to bida jim nic nie robi* (Adamowo mław). W słownikach języka polskiego: L, SWil odnotowane są jako prowincjonalizmy; SW oraz SJPD gw. **kaban** ‘wieprz’ z tatarskiego. W językach wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *каб’ан* ‘wieprz’ (Гринченко II 202; СУМ; СБГ 2: 351; СБМ; Даль; Ожегов; СРНГ).

We wschodniej części kraju poświadczone są leksemy **łosza**<sup>38</sup>, **łoszę**, **łoszak**, **łoszaczka** ‘żrebię’: *Kupcie ode mnie losze* (Siennica Różana kras); *Cemu te losaki nie jadły?* (Wilków kiel); *Mnała baba chłopoka, Wsadzila go na losioka* (olsz StefZ III 74). Wyraz poświadczony w SPXVI; L **łosza**, **łoszak**; SW **łosza** ‘samica łosia’, **łoszak**, **łoszę** z ukr. **łosza**; SJPD **łosza** ‘samica łosia’ z ukraińskiego, reg. **łoszę**, daw. **łoszak**, z ukraińskiego. Wyrazy znane są językom wschodniosłowiańskim: ukr., ros. *лош’а*, *лош’ак* ‘żrebię’ (Гринченко II 378–379; СУМ; Даль); brus. *лош’а*, *лаш’а*, *лаш’ачка* ‘ts’ (СБМ).

W Małopolsce wschodniej znany jest wyraz **sobak**<sup>39</sup> ‘pies’, poza tym ogólnogwarowym jest **sobaka** ‘pies’: *Nasza sobaka to wszeńdzie wliże* (Łomazy biał-podl). Wyraz poświadczony w SPXVI; L z XVII wieku, z rosyjskiego; SWil, u Karpińskiego; SW rzadki; SJPD przestarzały dziś gwarowy, z ros. *sobaka*.

W Małopolsce oraz na Mazowszu poświadczony jest wyraz **tarakan**<sup>40</sup> ‘karaluch (*Blatta orientalis*)’: *Pó chałupi łażo tarakany* (Mościska [Lwów Ukr]). W SWil jako pospolity; SW gwarowy; SJPD regionalny, z ros. *tarakan*. Wyraz powszechny w językach wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *тарак’ан* ‘ts’ (СУМ; СБГ 5: 87–88; СБМ; Даль; СРНГ).

Wśród omówionych sześciu leksemów aż cztery nabierają znaczeń przenośnych, metaforycznych w odniesieniu do człowieka czy jego części ciała. Głównie są to wyzwiska w stosunku do człowieka. Wyrazy **łosza**, **łoszak** czy **tarakan** są emocjonalnie neutralne.

Do grupy nazw roślin, użytków i nieużytków rolnych zapóżyczonych z języków orientalnych należą następujące wyrazy:

W Małopolsce północno-wschodniej, na Mazowszu wschodnim oraz na Pomorzu znany jest leksem **balaban**<sup>41</sup> ‘ziemniak (*Solanum tuberosum*)’: *Balabónów nazbieróma* (Nowa

<sup>36</sup> Zob. przypis 17.

<sup>37</sup> Zob. przypis 32.

<sup>38</sup> Zapóżyczenie z języków tureckich: krym.-tat., tur. *alaşa* ‘koń’ (ЕСУМ III 296; Фасмер II 525–526; Преобр. I 443; Черных I 493; ЭСБМ V 267–268; Славский V 214–215; Brückner 312). „Uważa się, że polszczyzna poznała te formy za pośrednictwem ukraińskim, co potwierdza dzisiejszy ich zasięg w gwarach” (M i n i k o w s k a 1980: 87–88).

<sup>39</sup> Zob. przypis 24.

<sup>40</sup> Panuje zgodna opinia, że wyraz zapóżyczony z języków tureckich (tat. *таракан*) (ЕСУМ V 518; Фасмер IV 20–21; Черных II 228; ЭСБМ XIII 226; Brückner 565).

<sup>41</sup> Leksem ukr. *балаб’ан* ‘gatunek dużej fasoli’ i ‘gatunek dużych ziemniaków’ jest zapóżyczeniem z tur. *balaban* ‘duży, ogromny’ (ЕСУМ I 122; АЖК III 90).

Wieś szt). W SWil prowinc. *balabany*; SW gwarowy, z tur. ‘gruby, grubas’; SJPD przestarz. *balaban* ‘niezgrabiasz, niedołęga’. Wyraz ten znany jest w języku ukraińskim: *балаб’анка* ‘gatunek wielkich ziemniaków’ (Грінченко I 23; CYM).

Na Mazowszu wschodnim wyraz *borkun*<sup>42</sup> oznacza roślinę ‘nostrzyk, melilot lekarski (*Melilotus Adans*)’. Poza tym w gwarach na całym pograniczu wschodnim zazwyczaj jest to roślina bliżej nieokreślona: *Janek mnie stale pomaga, ułami pare borkunów, to i krowe opeńdzi jak doje* (Huszcza białopodl). W SW gwarowy. Wyraz ten znany jest językiem wschodniosłowiańskim: ukr. *борк’он* ‘roślina (*Melilotus officinalis*)’ (Грінченко I 87; CYM); brus. *барк’ун* ‘ts’ (СБГ 1: 170; СБМ); ros. *бурк’ун* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

*Słownik warszawski* jako wyraz gwarowy notuje leksem *czahar*<sup>43</sup> 1. ‘las rozmaitego gatunku’: *Lud nazywa takie porosty mieszanego drzewa (w jarach) czaharami, bajrakami* (SW I 367); 2. ‘karłowate drzewo’ (SWil I 185; SW I 367). Wyraz poświadczony w słownikach języka polskiego: w L, SWil jako prowincjonalizm; SW gwarowy; SJPD regionalizm z ukraińskiego. Znany również językowi ukraińskiemu: *чаг’ар*, *чаг’арник* ‘leśne zarośla, krzaki’ (Грінченко IV 443).

Dwojaka interpretacja etymologiczna dotyczy leksemu gwarowego *durman*<sup>44</sup> ‘roślina trująca – bielun dziedzierzawa (*Datura stramonium*)’: *Gadasz, jakby durmanu objadszy się* (SW I 585). SW gw. *durman* z ukraińskiego lub białoruskiego. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *дурм’ан* ‘ts’ (Грінченко I 457; CYM; СБГ 2: 107; СБМ; Даль; СРНГ).

Pochodzenia turkijskiego jest leksem *harbuz*<sup>45</sup> (w gwarach polskich poświadczony również w fonetycznych odmianach *garbuz*, *arbuz*). W Małopolsce oraz na Mazowszu oznacza 1. ‘dynię (*Cucurbita pepo*)’: *Częstowali nas winnemi gronami i harbuzami słodkimi* (SW II 16); *Harbuzów narosło w polu, bedzi świnióm co dawać byz lató* (Mościska [Lwów Ukr]); oraz 2. ‘kawona (*Citrullus vulgaris*)’: *Masz na sprzedaj te harbuzy?* (Siennica Różana kras). W Wielkopolsce oznacza ‘melona (*Cucumis melo*)’. W L z XVII wieku z tur. *karpuz* przez ukr. *harbuz*; SWil *garbuz*, *harbuz*, *arbuz*; SW; SJPD przestarz. *harbuz*, *arbuz* ‘kawon’ z tureckiego. Wyraz znają też języki wschodniosłowiańskie: ukr., brus. *зарб’уз* ‘tykwa (*Cucurbita maxima*)’ (Грінченко I 273; СБГ 1: 425; СБМ); ros. *арб’уз* ‘kawon (*Citrullus vulgaris*)’ (Даль; СРНГ).

W Małopolsce oraz na Mazowszu leksem *kaczan*<sup>46</sup> oznacza 1. ‘głąb kapusty, kolbę kukurydzy bez ziaren’: *Te kacony ja obiyram i gotuje w kapuście, óni jes dobre* (Huszcza białopodl); *Kaczany z kapusty rzuca królikóm* (Mościska [Lwów Ukr]) oraz 2. ‘pień ściętego drzewa’: *Pojade do lasu po kacana* (radz-podl PF IV 232). W SWil prowincjonalizm

<sup>42</sup> Jest to wyraz zapożyczony z języków tureckich – kazach. *bürk-* (ECYM I 302; ЭСБМ I 315).

<sup>43</sup> Wyraz ten jest zapożyczeniem z języków tureckich (tur. *çayır* ‘łąka, pastwisko’, krym.-tat. *чайыр* ‘ts’) przez ukraińskie pośrednictwo (ECYM VI 274–275; Фасмер IV 310).

<sup>44</sup> W większości ruskich opracowań słownikowych omawiany wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm przejęty przez medium ruskie (ECYM II 148; Фасмер I 555) lub jest to compositum z psł. *\*dur-ъ* ‘głupstwo, szaleństwo; odurzenie, szal’, *\*duriti* ‘odurzać’, *\*durьnъ* ‘szalony, głupi’ z przyrostkiem *\*-manъ* (ЭСБМ III 165–166; ЭССЯ 5: 162–163; Славский 2011: 110).

<sup>45</sup> Jest to zapożyczenie z języków tureckich (kaz.-tat. *карбыз*, krym.-tat. *харпуз*, tur. *karpuz*, pers. *харбӯза*, *harbuza* ‘dynia’) przez medium ruskie (ECYM I 472; Фасмер I 83–84; Черных I 50; Славский I 403; Brückner 168).

<sup>46</sup> Zob. przypis 21.

litewski, u Kraszewskiego; SW jako gwarowy; SJPD ros., ukr. z tureckiego. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros., *кач'ан* 'głąb kapusty, kolba kukurydzy' (Грінченко II 227; СУМ; СБГ 2: 443–444; СБМ; Даль; СРНГ).

W powieście lubelskim oraz w *Słowniku warszawskim* wyraz *tiutiuń*<sup>47</sup> oznacza 'tytoń (Nicotiana)': *Ćmił z glinianej fajeczki tiutiuń* (SW VII 61). W SWil; SW gw. *tiutiuń*. Wyraz powszechny w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *тют'юн* 'tytoń' (Грінченко IV 300; СУМ; Даль; СРНГ); brus. *цюц'юн, тют'ун* 'ts' (СБГ 5: 381; СБМ).

Zapóżycczeniem tureckim jest również leksem *jaruga*<sup>48</sup>, który w gwarach polskich oznacza: 1. 'parów, wawóz': *Dzikie, głębokie jarugi* (SW II 137) oraz 2. 'kałużę, błoto, teren podmokły': *Jaruga – taki kowiór, tako trzqsa, co się przepadnie do tego* (Zarzecze cies); *Na wiosne dycki je jaruga* (Puńców cies); *W tam jarudze siy giyjsi kompjo* (Kombornia kroś). W SPXVI *jaruha*; w L z ukr. *jaruha*; SWil prowincjonalizm; SW gwarowy z ukraińskiego; SJPD przestarzały, ros. *jaruga*. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *яр'уга* 'parów, wawóz' (Грінченко IV 543; Даль; СРНГ).

Póżycczki turkijskie dotyczące nazw roślin, użytków i nieużytków rolnych w gwarach polskich również wykazują zmienność znaczeniową. Zdarza się, że w gwarach trudno jest sprecyzować, o jaki gatunek rośliny chodzi, np. *borkun*. Poza tym wiele jednostek leksykalnych nabiera nowych znaczeń, nieznanych w językach polskim czy wschodniosłowiańskich, np. *czahar* to również 'karłowate drzewo', *kaczan* 'pień ściętego drzewa'. Leksemy *harbuz*, *arbuz*, *garbuz* używane jako określenia kilku różnych nazw roślin.

Do nazw póżywienia zaliczyłam 5 leksemów. *Słownik warszawski* notuje szereg wyrazów z kwalifikatorem gwarowy znanych również na Kresach południowo-wschodnich: **abucht** 1. 'salceson, mortadela': *Abuchty surowe jadał* (SWil I 5; SW I 5); 2. 'koźlina wędzona' (Winnica [Ukr] Roczn 182; SW I 5). W L 'mięso wędzone', 'suszone mięso', orientalizm. W SW odnotowany jako gwarowy, z orm. *apūcht* 'mięso solone i suszone'; poświadczenie na Kresach pd może świadczyć o przejściu tego orientalizmu do polszczyzny przez język ukraiński. Kolejny przykład to **balyk**<sup>49</sup> 'wędzony grzbiet jesiotra' (Winnica [Ukr] Roczn 184; SW I 92). SW notuje ten leksem jako gwarowy i objaśnia pochodzenie wyrazu z tureckiego w znaczeniu 'ryba'. W SJPD regionalizm z tureckiego. Następny zaś

<sup>47</sup> Jest to zapóżycczenie z języków tureckich, tur. *tütün* 'tytoń, dym' (ECYM V 695–696; Фасмер IV 138; BoryśSE 659).

<sup>48</sup> Jest to zapóżycczenie z języków tureckich, tur. *yar* (ECYM VI 548–549; Фасмер IV 561–562; Преобр. II 139; Sławski I 501–502; Brückner 199). „*Jar* poświadczony w słownikach od XVI wieku, prawdopodobnie zapóżycczenie z ukraińskiego *яр*, a tam z tur. *yar* 'wawóz, parów'” (BoryśSE 204). Jest to regionalizm wschodni (Bańkowski I: 571–572). „Omawiany wyraz pochodzi z tur. *jaryk, jaruk* 'szczelina, rozpadlina', a do polszczyzny trafił za pośrednictwem ukraińskim” (M i n i k o w s k a 1980: 63).

<sup>49</sup> Wszystkie słowniki etymologiczne wskazują na pożyczkę orientálną: wyraz krymsko-tatarski lub turecki *bałyq* 'ryba' (ECYM I 127; Фасмер I 119; Черных I 69; ЭСБМ I 297). Wyraz odnotowany w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *бал'ук* 'ts' (Грінченко I 24); brus., ros. *бал'ык* 'ts' (СБМ; Даль; СРНГ). Halina Karaś (1996: 113) wskazuje na zapóżycczenie z języka rosyjskiego.



– **charcz**<sup>50</sup> w znaczeniu ‘pożywienie, wikt’: *Dawać komu charcz miesięczny. Pieniądze na charcz* (SWil I 145; Winnica [Ukr] Roczn 188; Wilno [Lit] ZK-JPW 341; K I 174–175). W SWil leksem ten odnotowany jest jako prowincjonalizm z rosyjskiego.

W Małopolsce południowej, na Mazowszu oraz w Wielkopolsce poświadczony jest wyraz **kabanina**<sup>51</sup> ‘mięso wieprzowe’: *Zimo możemy jeść kabanina, latam to jej ni starcza* (Wilno [Lit] PJPAN 61 s 155). W SWil *kabanina* ‘mięso wieprzowe; przen. mięso końskie; złe mięso’; SW *kapanina* ‘złe, chude mięso’; SJPD gw. *kabanina*, leksem gw. *kaban* z tat. ‘dzik’. W SJPD podano ten leksem jako gwarowy, natomiast Andrzej Bańkowski notuje go jako regionalizm wschodni.

W gwarach mazowieckich oraz na Kresach wschodnich używany jest leksem **łokszyna**<sup>52</sup> ‘makaron’: *Ziebyś mnie kochała chociaż odrobinę, jadłabyś rzodkiewkę i samą łokszynę* (Łom Maz V 68, 287). W SWil *łokszyna* ‘makaron u Żydów’; SW gwarowy; SJPD daw. *łokszyn* z tureckiego.

Pole semantyczne dotyczące nazw odzieży stanowi pokazną grupę – jest to 22 turcyzmy. W celu przejrzystego uporządkowania materiału w obrębie tego pola semantycznego można wyróżnić „mikro” pola pojęciowe, w których wydzieliłam nazwy obuwia, materiałów czy okryć wierzchnich. Należą tu również elementy ozdób.

Wśród nazw obuwia odnotowałam następujące przykłady. W gwarach na Mazowszu wschodnim poświadczony jest wyraz **baszmak**<sup>53</sup> ‘rodzaj obuwia’: *Baszmaki z sukna we dwoje* (Budy biel-podl) powszechnie znany w języku rosyjskim. Jan Karłowicz w *Słowniku gwar polskich* notuje metaforyczne znaczenie leksemu **czabany**<sup>54</sup> ‘buty’.

Pogranicze wschodnie gwar małopolskich i mazowieckich zna leksem **czobot, czoboty**<sup>55</sup> ‘but, buty’: *Chodzi w butach, w czobotach prosto na nogi* (Serpelice biał-podl) powszechnie występujące w językach ruskich..

<sup>50</sup> SW wywodzi jego pochodzenie z arab. *chardż* ‘wydatek’, przez ukr. *charcz* ‘strawa’. Jest to wyraz zapożyczony z języka arabskiego przez turecki, w języku polskim od XIX wieku (ECYM VI 160; Фасмер IV 225; Черных II 334; Турек 2001: 162–163). Wyraz jest znany językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus. *харч, харч’и* ‘pożywienie’ (Грінченко IV 388; СУМ; СБГ 5: 290; СБМ); ros. *харч* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

<sup>51</sup> *Kabanina* jest derywatem od wyrazu *kaban*, który jest zapożyczeniem z języków tureckich (ECYM II 330; Фасмер II 149; Sławski II 9; Brückner 211). „*Kabanina* regionalizm wschodni to ‘mięso dzika’ od *kaban* ‘wieprz, dzik’, wyraz rosyjski, białoruski, ukraiński, z tur.-tat. *kaban*” (Bańkowski I: 602). W słowniku języka rosyjskiego poświadczony jest leksem *кабан’ина* ‘wieprzowina’ (Даль; СРНГ); w ukr. tylko *каб’ан* ‘dzik’ (Грінченко II 202).

<sup>52</sup> Wskazuje się, że jest to zapożyczenie z tur. *lakça* (ECYM III 283; Фасмер II 460, 515; Преобр. I 434; ЭСБМ VI 29–30). Możliwe też, że ten wschodniosłowiański wyraz nie jest zapożyczeniem (Черных I 467). Jest to dialektna kresowa pożyczka ruska (Sławski V 162–166). Leksem ten znają języki wschodniosłowiańskie: ukr. *локи’ина* ‘makaron’ (Грінченко II 375; СУМ); brus. *локи’а, локи’ыны, лапи’а* ‘ts’ (СБГ 2: 670); ros. *лапи’а* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

<sup>53</sup> Panuje zgodna opinia, że jest to zapożyczenie z tureckiego *başmak* ‘but, podeszwa’ (ECYM I 155–156; Фасмер I 139; Brückner 10). „Wyraz *baczmag* ‘rodzaj obuwia’ pochodzi z XVI wieku, wywodzi się z języka tureckiego, do polszczyzny dotarł prawdopodobnie przez medium ruskie” (Minikowska 1980: 15).

<sup>54</sup> Zob. przypis 17.

<sup>55</sup> Autorzy słowników etymologicznych zgodnie wskazują na zapożyczenie z języków tureckich z XVI wieku: tur.-tat. *čabata* ‘buty z łyka’ (ECYM VI 336; Фасмер IV 370–371; Преобр. II 251; Brückner, 80; Minikowska 1980: 42).

W Małopolsce południowej na określenie obuwia używa się wyrazu *hajdamaki*<sup>56</sup>: *W tyk hajdamakach to nikiej nie zajde* (Rzepiennik Strzyżewski gor). W słownikach L; SWil; SW; SJPD ‘Kozak, daw. zawadiaka’ wyraz ukraiński z tureckiego. W ukr., ros. *зайдам’ака* ‘uczestnik powstania; bandyta, zbój’ (Грінченко I 265; СУМ; Даль); brus. ‘włóczęga’ (СБГ 1: 404; СБМ). Leksem ten nabył znaczenia przenośnego już raczej na gruncie polskim.

Niemal powszechnie znane są, poza Wielkopolską oraz Kaszubami, *meszty*<sup>57</sup> w znaczeniu ‘trzewiki’: *Można już chodzić w mesztach* (Kombornia kroś); *Mama kupiła na targu meszty* (ciesz SCiesz II 188). Wyraz poświadczony w L; SWil; SW gwarowy z tureckiego; SJPD przestarzały z tureckiego.

W Małopolsce oraz na Mazowszu na buty mówi się *postoły*<sup>58</sup>: *Baby chodzili w postołach, tak samo jak i ludzie. Na nogach nosili postoły plecione z лыка* (Horodyszcze włod); *Wieśniacy i wieśniaczki noszą postoły, czyli obuwie z kory lipowej, a czasem ze skóry plecione* (włod Chełm I 44). W L; SWil prowincjonalizm; SW gwarowy; SJPD daw. *postol* z tureckiego.

Kolejne „mikro” pole pojęciowe to określenia okrycia wierzchniego. Przypisałam tu następujące orientalizmy:

Wyraz *delia*<sup>59</sup> w gwarach polskich nabywa kilku znaczeń. Na Mazowszu i Kaszubach jest to ‘rodzaj płaszcza’: **a.** ‘damskiego’: *Delija – wierzchnie odzienie kobiecie z siwego sukna grubego, z kołnierzem do pól pleców, w pasie fałdowane, tasiemkami wyszywane* (radz-podl PF VI 224) oraz **b.** ‘męskiego’: *Co tan za delija ubrał* (st-gdań SKoc I 91). Poza tym na Kaszubach oraz w Małopolsce *delia* to również ‘stara sukmana’. W SWil jako przestarzały; SW daw. ‘płaszcz, opończa’, gw. ‘stara sukmana’; SJPD ‘dawny rodzaj okrycia, rodzaj płaszcza’ z tureckiego.

W Małopolsce oraz na Kaszubach poświadczono leksem *ferezja*<sup>60</sup> ‘okrycie wierzchnie’: *Konik zmokł i ja zmokł, ferezycja zmokła, dla ciebie Kasieniu stojący u okna* (piń Kiel I 87). Notują ten leksem L; SWil; SW; SJPD dawny z tureckiego.

Gwarom polskim znane są również leksemy *jarmiak*, *armiak*<sup>61</sup> w znaczeniu ‘płaszcz, kapota, sukmana; płaszcz z grubego domowego sukna’, poświadczone też na Kresach północnych: *Pókil on wypeńdził wódka, ja jemu jermiak poszył* (Wilno [Lit] PJPAN 61

<sup>56</sup> Zob. przypis 20.

<sup>57</sup> Jest to zapóżyczenie z języka tureckiego *mest* ‘trzewiki’ przez medium ruskie (ЕЦУМ III 456; Фасмер III 25; ЭСБМ VII 129; Brückner 328). W ukr. *меишт, м’еишти* ‘tatarski but, pantofel’ (Грінченко II 421); brus. *м’эшты* ‘ts’ (СБГ 3: 98; СБМ); ros. *меишт, м’еишты* ‘ts’ (Даль).

<sup>58</sup> Brak ustalonej etymologii tego wyrazu. Możliwe, że psł. *\*postolъ* < *podtolom* jest wyrazem złożonym z *\*pod-* oraz *\*tolъ* ‘podeszwa’, mniej wiarygodne jest pochodzenie z tur. *postal* ‘pantofel’ (ЕЦУМ IV 537–538; Фасмер III 341–342; Преобр. II 113–114). Mimo powyższych zastrzeżeń „wydaje się, że trzeba przyjąć pożyczkę tur. *postal* ‘pantofle’” (Siatkowski 2005: 145). W polskim prawdopodobnie rutenizm (Bańkowski 2: 717). Wyraz powszechny w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *п’остіл, пост’оли* ‘rodzaj obuwia’ (Грінченко III 370–371; СУМ); brus. *пост’алы* ‘ts’ (СБГ 3: 433); ros. *пост’олы* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

<sup>59</sup> Wyraz ten jest zapóżyčeniem z tur. *telli*, notowany już w XVI wieku (ЕЦУМ II 28). W słowniku języka ukraińskiego *д’еля* oznacza ‘długie futro z niedźwiedzia lub wilka’ (Грінченко I 367).

<sup>60</sup> Etymolodzy zgodnie wyprowadzają ten wyraz z języka greckiego przez tur. *feredže* (ЕЦУМ VI 89; Фасмер IV 190; Sławski I 226; Brückner 120).

<sup>61</sup> Wyraz zapóżyczony z tur.-tat. *ärmäk* ‘ubranie z sierści wielbłąda’ przez medium ruskie (Фасмер I 88; ЭСБМ I 149; Bańkowski 1: 423). „Pożyczka turecko-tatarska, która dotarła do polszczyzny przez Ukrainę”

s 155); *Dawniej chodził chędogo, a dziś już w jarmaku* (SW II 136). Wyraz poświadczony w SPXVI; L *jarmak*; SWil, SW *jarmak*, *jermak*, *jermiak* z tatarskiego.

Nie do końca jasnego pochodzenia są leksemy **karman**, **korman**<sup>62</sup>, które w gwarach polskich nabywają kilku różnych znaczeń: na Mazowszu znane jako ‘siermięga, sukmana’: *W okolicy Brańska, Drohiczyzna itd. u mężczyzn zwierchnia suknia letnia zowie się korman (stąd w ogóle suknie i szaty zowią się kormany, karmany)* (biel-podl, siem Maz V 38). W tym znaczeniu w Małopolsce funkcjonuje wyraz **gurmana**: *Ano ten doktor posed se do kómory, ubrał sie w jakąsik długą burą gurmanę, przepasał sie snurkiem* (ok. Bochni i myślen Świąt 490). Poza tym w Małopolsce to ‘płachta specjalnie wiązana, tworząca rodzaj worka’: *Do kormána się zbiyrá trawę, nosie sie tyz w pole małe dzieci* (Przędzel niż) oraz ‘podarte ubranie, brudne szmaty’: *Zdyjmijze juz te klormuny* (Mszana Górna lim); *Wszelką zaś odzież, szaty w ogóle, zwykli nazywać: karmana, karmany* (Gtń, Kut Łęcz 15). Na Kaszubach **kormon** to ‘stary but’. W SWil prowinc. **korman** ‘siermięga, sukmana’; SW gw. z tur. *karman* ‘kieszeń’; SJPD daw. dziś gw. **korman** ‘krótka sukmana chłopska, siermięga’ z tur. *karman* ‘kieszeń’. Wyraz znany językom wschodniosłowiańskim: ukr. *карман* ‘kieszeń; torba; ozdobny woreczek u pasa kobiety’ (Грінченко II 222; CYM); brus., ros. ‘kieszeń’ (СБГ 2: 419; СБМ; Даль; СРНГ).

Niejednoznaczne są interpretacje co do pochodzenia wyrazu **kieraja**<sup>63</sup> ‘sukmana’ odnotowanego w Wielkopolsce, Małopolsce oraz na Mazowszu: *Takom szyrokom kierajom sie okryjesz, to bydziesz wyglądał jak jaki dziedzic* (Kramsk koniń). Wyraz poświadczony w SWil; w SW gwarowy, z ukraińskiego; SJPD dawny z tureckiego.

Ogólnogwarowy leksem **serdak**<sup>64</sup> w znaczeniu ‘kaftan’ również nasuwa wątpliwości etymologiczne: *Takie kaftony to sie nazywały serdoki bez rekawów, przecie swedrów nie było jak tero* (Świątniki sand); *Sérdoki z kozucha, z welny* (Wysocze os-maz); *Wychawcony serdak* (Przedmość wiel). W L; SWil; SW; SJPD daw. ‘kaftan’. W ukr. *цеп’ак* ‘męskie, dwustronne, wyszyte sznurkami ubranie z sukna, typowe dla chrześcijan z Galicji’ (Грінченко IV 114; CYM).

Wiele nazw zapożyczonych w gwarach polskich pełni różne funkcje. Często jeden desygnat służy na oznaczenie kilku różnych przedmiotów. W gwarach polskich poświadczono kilka nazw materiałów będących pożyczkami z języków orientalnych.

(Minikowska 1980: 62). Znany również językom wschodniosłowiańskim: brus., ros. *арм’як, ерм’як, орм’як* ‘płaszcz, sukmana’ (СБГ 1: 102; СБМ; Даль; Ожегов; СРНГ).

<sup>62</sup> Zob. przypis 22.

<sup>63</sup> Jest to zapożyczenie z języków orientalnych – z tur. *kerega* ‘szeroki płaszcz’ a nie z tur. *kir* ‘szary’ – przez ukraińskie pośrednictwo (ECYM II 435; Фасмер II 237; Zajączkowski 1934: 36; Bańkowski 1: 669). Wyraz znany w staropolszczyźnie od XVII wieku, z tur. *kereke* (Sławski II 153). Inaczej interpretuje A. Brückner, który pochodzenie tego wyrazu wywodzi z tur. *kyr* ‘szary’ (Brückner 228). W ukr. oraz ros.: *кур’я* ‘płaszcz, długa narzuta z kapturem’ (Грінченко II 239; CYM; Даль; СРНГ).

<sup>64</sup> Etymologie wyrazu są różne: polski *serdak* z ukraińskiego, a tam z tur. *şirdag, serdak* (ECYM V 217); lub wyraz *lāpserdak* z żyd. *Lābserdak*, gdzie *lāb* ‘stanik’, z nm. *Leib*, i ukr. *цеп’ак* ‘kaftan z grubego sukna’, ten ostatni leksem ma formę zbliżoną do *serca* (Фасмер II 459). A. Brückner również wiąże pochodzenie tego wyrazu z *sercem* i wskazuje na zapożyczenie ruskie (Brückner 485). W. Herniczek-Morozowa podaje, że wyraz notowano już w XVI wieku, jest to prawdopodobnie wyraz pochodzenia ruskiego (H e r n i c z e k - M o r o z o w a 1976, cz. II: 156).

Na określenie spodni w Małopolsce oraz na Kaszubach znane są **szarawary**, **szarawarki**<sup>65</sup>: *Salawary syrokie* (Lim). Poza tym w gwarach małopolskich to również ‘szmaty, strzępy’: *Plachta się spolila, jany takie szarawary z ni zostały* (Hyżne rzesz). W SWil ‘szerokie i długie węgierskie majtki’ (z Węgier); SW wyraz ukraiński z perskiego; SJPD ‘szerokie spodnie’ wyraz ukraiński z perskiego przez turecki. Wyraz znany językom ruskim: ukr. *шарав’ару* ‘szerokie spodnie’ (Грінченко IV 485; СУМ); ros. *шарав’ары* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

Wyrazy **haba**<sup>66</sup>, często w lm **haby** oznaczają ‘ubranie’: *Chtóz nadoly na was tyla habów kupować* (miel PKJ II 64) znane są w całej Małopolsce oraz w Cieszyńskim. Poza tym leksem używany jest na określenie ‘brudnych, zniszczonych kawałków tkaniny, szmat, gałganów’: *Chaby, lochy to takie bele co, potargane* (Samocice dąb-tar); *Zwitek chabów* (Ocinek sand). W Cieszyńskim używane są na określenie ‘sprzętów domowych, starych, zniszczonych gratów’: *Po śniadaniu óna pomyła hoby* (Cieszyn [Cz] Zwrot 18 s 8); *Hoby – taki stare ździorba* (Cieszyn [Cz] Kell II 173). W L z tur. i arab. *aba*; SWil *haba*, *chaba*; SW *haba* gw. ‘bielizna, ubranie, manatki’ z arabskiego. W ukr. *з’аба* ‘białe sukno tureckie; obłamówka’ (Грінченко I 262; СУМ).

*Słownik warszawski* jako gwarowy notuje leksem **haładzyja**<sup>67</sup> ‘gruba materia jedwabna w pasy różnobarwne’: *Miał na sobie kaftanik, spadający niżej brzucha, z materji tureckiej, haładziejem nazywany* (SW II 10). W SW gwarowy z tureckiego; SJPD dawny z tureckiego.

W gwarach śląskich, Małopolski wschodniej oraz na Kresach południowych odnotowano wyraz **kalmuk**<sup>68</sup> ‘rodzaj tkaniny bawełnianej, kosmatej’: *Suknia wierzchnia długa u uboższych z materij bawełnianych jak neslu i kalmuku (materji podobnej do tyfla – kosmatěj)* (Brody [Ukr]). W SW gw. ‘rodzaj tkaniny bawełnianej, kosmatej’; w L, SWil oraz SJPD ‘człowiek z koczującego plemienia’. Możliwe, że nazwa została przeniesiona na rodzaj tkaniny, której używała ludność zamieszkująca owe tereny.

Niemal w całej Małopolsce oraz na Kaszubach poświadczony jest leksem **czulka**<sup>69</sup> w znaczeniu ‘onuca’: *Łowijse nogi culkamy, to ci nie zmarzną* (Samocice dąb-tar). Wyraz znany powszechnie w języku rosyjskim: *чулк’у* ‘pończochy’ (Даль; СРНГ).

Na określenie trzосу, worka na pieniądze w gwarach Małopolski, Mazowska oraz na Kaszubach znane są następujące leksemy – **kaleta**, **kaletka**, **kaliitka**<sup>70</sup>: *Kalyta – worecek*

<sup>65</sup> Są różne interpretacje pochodzenia tego wyrazu: „*Шарав’ару*, powszechne w przeszłości na Ukrainie, były typowe dla ludzi ze Wschodu, wyraz pochodzi z języków irańskich, który do Słowian dotarł w różnym czasie i różnymi drogami; przypuszczenie o zapożyczeniu z tureckiego jest bezpodstawne” (ECUM VI 385). Wyraz zapożyczony z tur., iran. *šaravāra-*, nie z greckiego (Фасмер IV 410). W języku rosyjskim z tureckiego poprzez ukraińskie pośrednictwo (Черных II 403–404). Za rodowodem greckim opowiedzieli się A. Preobrażeński i A. Brückner (Преобр. I 90; Brückner 540).

<sup>66</sup> Wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm (tur. *aba*, arab. *abā* ‘gruba wełniana tkanina’) przejęty przez medium ukraińskie, z XVII wieku (ECUM I 444; Фасмер I 378; Преобр. I 39; Turek 2001: 207).

<sup>67</sup> W ukr. *алаж’а* ‘jedwabna tkanina w pasy’, wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm, notowany w XVIII wieku (ECUM I 456; Фасмер I 68).

<sup>68</sup> W ukr. leksemy *калм’ик*, *калм’ук* oznaczają ‘narodowość zachodniomongolską’, z tur. *kalmuk* (ECUM II 353; Фасмер II 169–170).

<sup>69</sup> Został przejęty do polskiego z języków wschodniosłowiańskich, gdzie stanowi zapożyczenie z języków tureckich (Фасмер III 354; Черных II 396; Поповска-Таборска 1996: 123–124).

<sup>70</sup> Wyraz znany już w staropolszczyźnie – SStp., SPXVI; w L; SWil; SJPD przestarzały z tureckiego. W ukr., ros. *кал’ита*, *кал’итка* ‘woreczek z pieniędzmi’ (Грінченко II 210, 211; СУМ; Даль; СРНГ); brus.

taki ze skóry, tera w torbie (Bychawka lub); *Kupiła se ładnom kalitke do kościoła* (ok. Rzeszowa). Poza tym wschodnie pogranicze kraju oraz Kresy znają leksem *kapszук*<sup>71</sup> ‘worek na pieniądze’: *Takie mieli kapsiuki i mój ojciec fajkie palił, i nawet pieniendzi niektóre nosili i tobake kupali* (Bilwinowo suw). Wyraz poświadczony w SWil; SW gwarowy; SJPD dawny. W językach wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *kanu*’ук ‘worek do tytoniu’ (Грінченко II 219; СУМ; СБГ 2: 409–410; СБМ; Даль; СРНГ).

Na określenie ‘daszek u czapki’ służy niejasnego pochodzenia wyraz *kozyrek*<sup>72</sup> poświadczony na Mazowszu wschodnim. W SWil prowincjonalny z rosyjskiego; SW gwarowy z rosyjskiego.

Jako element ozdoby w Małopolsce oraz w Wielkopolsce odnotowano wyraz *kutas*<sup>73</sup> ‘ozdoba z nici, jedwabiu w kształcie pędzla’: *Na przodzie zapinane były takie kutose ze złotego jedwabu* (Gręby brzes-śl); *Kutosy wiszóm przy tym baldachimie w kościele* (Granowo n-tom). Wyraz poświadczony w SPXVI; SWil; SW; SJPD przestarzały z tureckiego.

Na podstawie zebranych przykładów widzimy często przenośne używanie wyrazów zapożyczonych, które zapewne zostały utworzone już na gruncie polskim, gdyż słowniki języków wschodniosłowiańskich ich nie notują w podobnych znaczeniach. Są to *czabany*, *hajdamaki* czy leksem *kormon*, który na Kaszubach ma różne znaczenia. Często, oprócz jednego znaczenia, są też inne, zazwyczaj negatywne, np. na określenie szmat, gałganów używa się następujących leksemów: *czulka*, *haba*, *karman*, *kormon*, *szarawary*.

Kolejne pole semantyczne reprezentuje nazwy związane z akcesoriami kuchennymi czy gospodarstwem domowym, należą tu różnego rodzaju wyposażenia domu – naczynia kuchenne, sprzęty gospodarskie.

Zebrane wyrazy turkijskie z tej grupy również układają się w „mikro” pola pojęciowe. Do naczyń kuchennych – różnego rodzaju mis, garnków, saganów, kotłów służą następujące jednostki leksykalne. Często są to synonimy, wiele leksemów jest notowanych w postaci oboczności fleksyjnych lub fonetycznych.

---

*kal’ima*, *kal’imka* ‘ts’ (СБГ 2: 376; СБМ). Źródłem *kalety* jest tur.-tat. *kalta* ‘kieszeń, skórzany woreczek’, z arab. *charīta*, z XV wieku (ЕСУМ II 351; Фасмер II 168; Преобр. I 286; Черных I 371; ЭСБМ IV 169–170; Славский II 28–29; Turek 2001: 238–239; Minikowska 1980: 67–68).

<sup>71</sup> W większości opracowań słownikowych wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm (tur. *kapçыk*) przejęty przez medium ruskie (ЕСУМ II 380; Фасмер II 189; Преобр. I 295; ЭСБМ IV 258; Brückner 217; Sławski II 52: s.v. *kapciuch*; Дзендзелівський 1970: 157).

<sup>72</sup> Podstawę słotwórczą stanowi psł. *\*kozyрь* // *kozyрь* z sufiksem *\*-ькь* (ЭССЯ 12: 27–28; Черных I 408–409). Autorzy etymologicznego słownika języka ukraińskiego wyprowadzają ten wyraz z pn.-psł. *\*kozyрь* (*kozyra*), mniej przekonujące jest powiązanie z tur. *koz* ‘kozyr, orzech’ (ЕСУМ II 499–500). Etymologia wyrazu niejasna (Фасмер II 279). „*Kozyr* w znaczeniu ‘atut’ jest pożyczką najprawdopodobniej orientalną, *kozyr* ‘wysoki stojący kołnierz, daszek, część sań’, możliwe, że jest derywatem od *koza*” (Sławski III 28–29). A. Brückner uważa polski wyraz za derywat od *\*koza*, przyjmując odwrotny kierunek pożyczki – z Polski na Ruś (Brückner 262–263). W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *к’озыр* ‘kartuz, ubiór na głowę’ (Грінченко II 265); ‘kaszket, też daszek’ (СУМ); ros. *козырёк* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

<sup>73</sup> Leksem ten jest zapożyczeniem z języka tureckiego: tur. *kutas*, *kutaz* ‘rodzaj ozdoby’, przejęty przez medium ruskie (ЕСУМ III 162; Фасмер II 433; Славский III 442–443; Brückner 285; Bańkowski I: 864). T. Minikowska uważa, że nie ma całkowitej pewności, czy turecki wyraz wszedł do polszczyzny przez medium ruskie (1980: 85–86). Znany również językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *к’уѣас* ‘ts’ (Грінченко II 332; СУМ; СБГ 2: 590; СБМ; Даль; СРНГ).



Na Mazowszu wschodnim poświadczony jest leksem **baklaszka**<sup>74</sup> ‘manierka’: *Baklaszka to taka manierka, có woda nosi się* (Degucie suw) oraz **bokło** ‘naczynie do noszenia wody’: *Oprócz kobiałki zabierano do żniw baryłkę na wodę zwaną bokło* (Podl pd-wsch ASL IV 5 s 17). W Małopolsce południowej – **buklak** ‘drewniane naczynie’: *Wyciśnięty olej wycieka do drewnianego bukłaka* (n-tar SewIzby 27) oraz **buklaszek** ‘naczynie do noszenia wody’ (n-sąd PIJP IV 44). Wyrazy te notowane są w słownikach języka polskiego już od XVI wieku: w SPXVI *bokłag, bukłak*; SWil *bokłak, bukłak*; SW *bukłak, bukłaszek, bukłasza*, gw. *bokłak*; SJPD *baklaszka* zdr. od *bakłaga* regionalizm z rosyjskiego; przestarz. *bukłak* z tat. *boklak*; zdr. *bukłaczek*.

Ludność wiejska zamieszkująca niemal całe pogranicze wschodnie używa w różnych odmianach fonetycznych oraz fleksyjnych leksemów **czyhun, czuhun, czygun, czahun**<sup>75</sup> w znaczeniu ‘naczynie odlane z żeliwa, garnek lub kocioł’: *Dwa kilo cyny do czuguna się rzuca* (suw Lud LII 223); **czyhunek, czyhuniak** ‘garnek żeliwny’: *Czehuniak duży, ciężki garnek żelazny, z zewnątrz czarny, wewnątrz pobielany* (Miłkowice-Maćki siem). W SWil *czugun, czuhun* z rosyjskiego; SW gw. *czahun, czuhun, czugun, czyhun*. Wyrazy te występują w powszechnym użyciu w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *чав'ун, чуг'ун* ‘garnek z żeliwa’ (Грінченко IV 442); brus. *чаг'ун, чыг'ун* ‘ts’ (СБГ 5: 437; СБМ); ros. *чуг'ун* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

W gwarach polskich znane są **farfura, farfurka**<sup>76</sup> ‘naczynie fajansowe’: *Cwarty ujeł był podstolim, fajfury zmywał* (krak Krak II 187). W L z XVIII wieku, z tureckiego; SWil; SW jako gwarowy z tureckiego; SJPD daw. *farfur, farfura* osmańsko-tureckie z perskiego. Wyrazy znane językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *ф'арфур, фарф'урка* ‘naczynie fajansowe’ (Грінченко IV 375; СУМ; СБГ 5: 263; СБМ; Даль; Ожегов; СРНГ).

*Słownik warszawski* z kwalifikatorem gwarowy notuje leksem **kazan**<sup>77</sup> ‘kocioł, sagan’: *Kazan pełny, talary* (SW II 306) oraz wskazuje na pożyczkę z tureckiego. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *каз'ан* ‘sagan’ (СУМ; СБГ 2: 360; СБМ; Даль; СРНГ).

Na Mazowszu oraz w Małopolsce wschodniej odnotowano wyrazy **lachania, lachañ**<sup>78</sup> ‘misa, donica’: *Łochania duza niecka. Śmietanę na masło wlewają w garnki i w lachanie* (Maz pd-wsch Maz V 48); *Upiek jakie dwie lachani, to choć i na družyna tu na obiad*

<sup>74</sup> W większości opracowań słownikowych wyraz ten kwalifikowany jest jako orientalizm (z tur. *baklak* ‘rodzaj naczynia’) przejęty przez medium ruskie; wyraz pochodzi z XVI wieku (ЕСУМ I 120; Фасмер I 110; Преобр. I 12; ЭСБМ I 283–284; Brückner 48; Bańkowski 1: 93; Minikowska 1980: 28). Jest to zapożyczenie z języków orientalnych, które do polszczyzny dotarło przez Ruś. Leksemy te znane są językom wschodniosłowiańskim: ukr., ros. *бакл'аг, бакл'ага, бакл'ажка* ‘rodzaj naczynia, beczka’ (Грінченко I 22; СРНГ); *бокл'аг, бокл'ага* ‘płaska beczka’ (Грінченко I 83; СУМ; Даль; СРНГ); brus. *бакл'ага, бакл'ашка* ‘ts’ (СБГ 1: 154; СБМ; ТСБМ).

<sup>75</sup> Jest to zapożyczenie z tur.-tat. *чојун* ‘żeliwo’ (ЕСУМ VI 274; Фасмер IV 377; Преобр. II 79–80; Черных II 394).

<sup>76</sup> Jest to zapożyczenie z języków orientalnych – tur. *farfur, fayfur* ‘porcelana’, arab. *farfūrī, fayfūrī* ‘ts’, z XVII wieku (ЕСУМ VI 76; Фасмер IV 186–187; Черных II 304; Brückner 118; Słowski I 220; Bańkowski 1: 360; Turek 2001: 192–193).

<sup>77</sup> Badacze jednomyślnie wskazują na zapożyczenie z języków tureckich *tāzyan* (ЕСУМ II 340–341; Фасмер II 159; ЭСБМ IV 65).

<sup>78</sup> Brak ogólnie przyjętej etymologii. Jest to zapożyczenie z języków orientalnych – z arab.-pers. *lakan* ‘ts’ przez tureckie pośrednictwo; w języku polskim z białoruskiego, ukraińskiego. Istnieją również przypuszczenia

*beńdzie* (Degucie suw). W SWil prowincjonalizm; SW jako gwarowy. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *лох'ань, лох'аня* 'wielka miska, gliniany dzbanek na mleko' (CYM; Даль; СРНГ); brus. *лах'аня* 'ts' (СБГ 2: 633; СБМ).

W Małopolsce oraz na Mazowszu znane są leksemy *stakan*<sup>79</sup>, *stakanczyk*, *stakańczyk* 'kieliszek': *Stakan, stakanczyk* (Sejny PKJP II 2 s 64); *Jak gości wyszli z chałupy, Janek zlewoł krapli wódki do jednego stakanczyka i wypijał* (Mościska [Lwów Ukr]). Wyrazy te są powszechnie znane w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *стак'ан, стак'анчик* 'kieliszek' (CYM; Даль; СРНГ); brus. *стак'ан, стак'анчык* 'ts' (СБГ 4: 565; СБМ). W języku ukraińskim leksem *стак'ан* 'szklanka' jest pożyczką z rosyjskiego.

Kolejne „mikro” pole zawiera turcyzmy na oznaczenie różnego rodzaju schowków: na Mazowszu wschodnim oraz na Kresach znane są leksemy *czemodan, czemadan, czumadan*<sup>80</sup> 'walizka, kuferek': *Cały czemodan lachmytów przywiezła z Polski* (Mościska [Lwów Ukr]). SW podaje, że jest to wyraz gwarowy, do języka polskiego wszedł przez pośrednictwo ukraińskie z tureckiego, arabskiego; natomiast brak poświadczeń wyrazu w L, SWil, SJPD. Notują go słowniki języków wschodniosłowiańskich: ukr. *чамайд'ан* 'ts' (Грінченко IV 444); ukr. *чемод'ан* 'ts' (CYM); brus. *чумад'ан, чамад'ан* 'ts' (СБГ 5: 432; СБМ); ros. *чемод'ан* 'ts' (Даль; СРНГ).

W Małopolsce południowej oraz na Kaszubach znany jest leksem *juki*<sup>81</sup> w znaczeniu 'skórzane torby podróżne': *Cyganka niesła jugi na plecach, sła i babotała* (Poręby Majdańskie kolb). Wyraz poświadczony w SPXVI; L; SW gw. *wjuki* z XIX wieku; w SJPD przestarz. *juk*, dziś książk. *wjuki*, z tur. *jük*. Znany jest również językom wschodniosłowiańskim: ukr. *в'юк* 'ts' (Грінченко I 260); brus., ros. *в'юк* 'ts' (СБМ; Даль; Ожегов; СРНГ).

W gwarach Mazowsza wschodniego oraz na Kresach poświadczono wyraz *sunduk*<sup>82</sup> 'kufer'. W L *sundak* 'fłaska skórzana'; SWil; SW przestarzały, z ukr. *sunduk*. Wyraz znany językom ruskim: ukr., brus., ros. *сунд'ук* 'kufer' (CYM; СБГ 5: 17; СБМ; Даль; Ожегов; СРНГ).

---

o słowiańskim pochodzeniu (ECYM III 294; Фасмер II 524; ЭСБМ V 260–261). „Wyraz pochodzi z XVIII wieku, w języku w polskim niewątpliwa pożyczka z ruskiego” (Sławski IV 405–406).

<sup>79</sup> Rzeczownik cs. ДОСТОКАНЬ został zapożyczony najprawdopodobniej z języków turecko-tatarskich: *tostakan* 'drewniana miska', *tustayan* 'kieliszek, miska, czerpak' (ECYM V 392–393; Фасмер III 743, I 532; Преобр. II 371; Черных II 197; ЭСБМ XII 282). W Witkowski uznaje ten leksem za pożyczkę zwrotną: „Kontynuantem strus. ДОСТОКАН we współczesnym języku rosyjskim jest *стак'ан* 'szklanka'. Do polszczyzny kresowej trafił on (oczywiście już z Rusi) także w XIV wieku. I ten to właśnie wyraz, oznaczający 'kubek większy w środku niż w innych krajach' zapożyczyli od nas z kolei pod koniec XVII w. Rosjanie” (Witkowski 2014: 359).

<sup>80</sup> Jest to orientalizm (z tat. *čamadan*, krym.-tat. *čumadan*, z pers. *majdan*), który dotarł do gwar polskich przez medium ukraińskie (ECYM VI 294–295; Фасмер IV 332; Преобр. II 62; Черных II 379).

<sup>81</sup> Leksemy *в'юк, юк* są zapożyczeniem z tur. *jük* 'ładunek, brzemień, ciężar' (ECYM I 441–441; Фасмер I 373; Преобр. I 106; Черных I 174; Sławski I 587, 588–589; Brückner 208; BoryśSE 216; Bańkowski I: 596; Minikowska 1980: 65).

<sup>82</sup> Źródłem wyrazu rosyjskiego były języki tureckie, do których dotarł on za pośrednictwem arabskim z greckiego (ECYM V 475–476; Фасмер III 803; Черных II 218; ЭСБМ XIII 45; Brückner 526; Minikowska 1980: 113–114). Z języka rosyjskiego *sunduk*, a to poprzez turecki z arabskiego, w języku polskim z XIX wieku (Turek 2001: 368).

Następne przykłady to głównie pojedyncze nazwy jakichś przedmiotów lub jedna nazwa służąca na określenia różnych desygnatów.

Szerszy zasięg mają wyrazy *bezmian, przemian*<sup>83</sup> ‘rodzaj ręcznej wagi’: *Bezmian na ręku sie trzymało* (Wisznice włód) poświadczony w całej Małopolsce oraz na Mazowszu. Wyraz poświadczony już w SPXVI; SStp.; L, SWil, SW *bezmian, przemian* od XVI wieku; SJPD reg. *bezmian, przemian* może pożyczka z języków tureckich. Znany również językom ruskim: ukr. *б'езмін* ‘ts’ (Грінченко I 42); brus. *б'язмен, б'езмен* ‘ts’ (СБГ 1: 180; СБМ); ros. *б'езмен* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

Leksem *bulawka*<sup>84</sup> na Mazowszu wschodnim ma dwa znaczenia: 1. ‘gruby kij, pałka’: *Jak nie chcesz sie uczyć, to bierz bulawke i bedziesz pastuchem* (Huszcza białopodl); 2. ‘szpilka krawiecka’: *Bulawko zepnij se to różcieńci* (Mościska [Lwów Ukr]). W SWil ‘żelazna laska, maczuga’; SW gw. *bulawka* ‘szpilka’. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *булава, бул'авка* ‘symbol władzy hetmańskiej; kijek’ (Грінченко I 109); ‘szpilka krawiecka’ (СУМ); ros. ‘kij, pałka; szpilka’ (Даль; СРНГ); brus. *бул'аўка* ‘kij, pałka’ (СБГ 1: 235).

Wyraz *dubas* (// *dlubas*)<sup>85</sup> w gwarach polskich oznacza 1. ‘duży, tępy nóż’: *Porwawszy dubasa, tnie węża raz pod ucho, drugi raz w pół pasa* (SW II 576) oraz 2. ‘czółno’: *Dubasy – statki do splawu zboża do Wisły* (Jaros Przem 5). Wyraz poświadczony w SPXVI ‘łódź towarowa’; SStp.; L ‘tępy nóż’; SW gw. ‘tępy nóż’ z białoruskiego, gw. ‘rodzaj małego statku’ z ukraińskiego, a tam może z tur. *tombaz*; SJPD daw. ‘niewielki statek’; reg. ‘duży tępy nóż’, z ukr. *д'убас, дуб*, a może z tur. *tombaz*. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *д'убас* ‘wielki nóż’ (Грінченко I 451; СРНГ); w brus. ‘wielki tępy nóż’ (СБМ); ros. ‘dłubana łódka’ (Даль; Ожегов; СРНГ).

Wyraz *dywan*<sup>86</sup> w gwarach polskich służy na określenie różnych desygnatów – oprócz ogólnogwarowego i ogólnopolskiego znaczenia ‘kilim, kobierzec’: *Teroz to ludzie majo po*

<sup>83</sup> Zob. przypis 11.

<sup>84</sup> Pochodzenie wyrazu jest kontrowersyjne. Leksem psł. *\*bulava* ‘okrągłe pogrubienie, kij z takim pogrubieniem’ jest oparty na podstawie psł. *\*bula* : *\*bul'a* ‘coś okrągłego, szyszka, narośl’, od *\*bul-* ‘rosnąć, pęcznieć’ z sufiksem *\*-ava* (*\*-av-ъ*) (Ślpsł. I 447). Psł. *\*bula* ‘kula’ jest powiązane z *\*bul-(j)* ‘pęcherz, kula, grudka’; leksem *бул'авка* w znaczeniu ‘szpilka’ z języka rosyjskiego, spokrewniony z ukr. leksemem *бул'ава* (ЕСУМ I 289; Фасмер I 237; ЭССЯ 3: 93). Możliwe, że leksem ten jest zapożyczony z łac. *bulla* ‘pęcherz’ (Преобр. I 52; Brückner 48). Dla A. Bańkowskiego pochodzenie wyrazu jest niejasne, nierodzime, wymaga dalszych studiów (Bańkowski I: 95). M. Vasmer uważa wyraz *bulava* za rdzennie słowiański, z czym nie zgadza się F. Sławski, który stwierdza, że geografia wyrazu i nieprzejrzystość słowotwórcza przemawiają za pożyczką (Sławski I 50) – wskazaną przez Zajączkowskiego – turecko-mongolską, szczególnie połowieckie *bulav* ‘narzędzie do bicia, maczuga’.

<sup>85</sup> Opinie na temat pochodzenia tego wyrazu są kontrowersyjne. Psł. *\*dqbasa* ‘coś wydrążonego, wydłubanego; coś zrobionego z drzewa dębowego, np. wielki nóż; przen. tępy, głupi człowiek’ jest oparty na podstawie psł. *\*dqb-* z sufiksem *\*-asъ* (Ślpsł. IV 171–172; ЭССЯ 5: 95–97; ЭСБМ III 159–160). Wyraz notowany w XVIII wieku; polski leksem *dubas* ‘tępy nóż’ z ukraińskiego; pochodzi prawdopodobnie od *дуб* ‘wielkie czółno’, stąd st. *dubas* ‘wielkie rybackie czółno’, możliwy wpływ tur. *tombaz* ‘czółno, ponton’ (ЕСУМ II 138–139). Wyraz w znaczeniu ‘łódka’ pochodzi z tur. *tombaz* (Фасмер I 548; Brückner 101). Według powszechnej opinii *dubas, dlubas* ‘łódź towarowa’ są rutenizmami. Lokalizacje XVI-wieczne wskazują na wpływ ukraiński (M i n i k o w s k a 1980: 48).

<sup>86</sup> Wyraz w znaczeniu ‘kanapa’ zapożyczony jest z języków orientalnych: z tur. *divān*, w języku polskim od XVI wieku (ЕСУМ II 65; ЭСБМ III 169–170; Sławski I 187; Brückner 107; Turek 2001: 179–180). „Ze znaczenia wynika, że jest to raczej pożyczka z języków zachodnich (por. fr. *divan* ‘łóże, kanapa’), a nie z tur.,

*domach dywony* (Książnice Wielkie piń); *Chtó tam przód widział diwany, downi nie buło dywanów* (Granowo n-tom); na Mazowszu oznacza ‘kanapę’: *Dywan to je tako poleżanka, leżanka, przódymóził i szesłónk* (olsz SGOWM II 150) oraz ‘nakrycie na łóżko’: *Z nici i szmat dywan* (grój AGM II s 83). Wyraz poświadczony w SWil w znaczeniu ‘kobierzec’; w SW gw. ‘gruba wzorzysta tkanina wełniana na ścianę lub podłogę’; SJPD ‘chodnik’, z tureckiego. W językach wschodniosłowiańskich: ukr. *див’ан* to ‘tureckie zebranie, rada’ (Грінченко I 381); też ‘chodnik; kanapa, sofa’ (СУМ); brus. *д’ыван* ‘kilim, kołdra’ (СБГ 2: 111; СБМ); ros. ‘sofa’ (Даль; СРНГ). Na Mazowszu *dywan* w znaczeniu ‘narzuta, nakrycie na łóżko’, funkcjonuje prawdopodobnie pod wpływem języka białoruskiego.

Na ‘narzędzie do wygarniania popiołu, pogrzebacz’ ludność wiejska wzdłuż całego pogranicza wschodniego zna leksemy *koczerga*, *koczerha*<sup>87</sup>: *Koczyrga – długi drąg zakończony zagiętym żelazem, służy do wygarniania węgla z pieca chlebowego* (Baciki Średnie siem); *Byli u nas kóczergi, bo byli wielkie piecy chlebowe* (Wilno [Lit] PJPAN 61 s 160). W SSStp. *koczarga* z XVI wieku; L *koczarga*; SWil; SW gw. z ukr. *koczerha*. Wyraz znany również w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *кочерг’а* ‘pogrzebacz’ (Грінченко II 295; СУМ; Даль; СРНГ); brus. *качарг’а* ‘ts’ (СБГ 2: 444; СБМ).

W tym znaczeniu powszechnie znane są wyrazy *kociuba*, *kociubka*<sup>88</sup>: *Kociubo wągłe się rozmarnuje* (Tryńcza przew); *Kaciuba do pieca wygartać żar* (Budy biel-podl). Poza tym nazwy te na Mazowszu pełnią jeszcze inne funkcje, są to: ‘widły z zakrzywionymi zębami służące do ściągania obornika z wozu’ oraz ‘laska pasterska, kij podróżny’: *Któs kociubo ścióngnie* (Kluczewo ostroł). Wyraz poświadczony w L, SWil, SW, SJPD ‘pogrzebacz’ z tureckiego. W językach ruskich: ukr. *коу’юба*, *коу’юбка* ‘pogrzebacz’ (Грінченко II 295; СУМ); brus. *кау’юба* ‘kij z zagiętą rączką’, *кау’юба* ‘pogrzebacz’ (СБГ 2: 442; СБМ).

Na Mazowszu oraz w Wielkopolsce znane są leksemy *lulka*, *luleczka*<sup>89</sup> w znaczeniu ‘fajka’: *Dajcie maju lulku, zapomniiał, że jego lulka w zembach* (Budy biel-podl). W L XVIII wieku; w SWil; SW; SJPD dawny z tureckiego. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *л’юлька* ‘fajka’ (Грінченко II 389; СУМ; СБГ 2: 704; СБМ; ТСБМ; Даль; СРНГ).

Do nazw dotyczących gospodarstwa domowego pochodzenia tureckiego w gwarach małopolskich oraz mazowieckich należą dwa przykłady dotyczące wozów: *taradaja*,

---

pers. ‘gabinet, rada’” (Фасмер I 512–513). P.J. Czernych, biorąc pod uwagę czas zapożyczenia, wskazuje na pożyczkę z języka francuskiego (Черных I 251). A. Bańkowski podaje, że „*dywan*, z osm. *divan* ‘rada sułtańska’, z arab., pers. ‘księga, zbiór poematów; rejestr (podatków, wydatków); urząd, rada urzędowa’. Znaczenie ‘kobierzec’ rozwinęło się tylko w języku polskim; w innych językach europejskich *divan* ‘duży mebel do siedzenia, leżenia, kanapa, sofa, otomana’, z fr. też osm. *divan* ‘kanapa’” (Bańkowski 1: 320).

<sup>87</sup> Etymologia wyrazu nie jest zadowalająco rozstrzygnięta: psł. \**kočeryga* : *kočyrga* w polskim z języków ruskich (ЭССЯ 10: 105–106; ЕСУМ III 66; Фасмер II 358; Ппеебр. I 373; ЭСБМ IV 318). „Wyraz znany w staropolszczyźnie, jest to pożyczka ruska z języka ukraińskiego, białoruskiego, względnie rosyjskiego” (Sławski II 321–322; por. Brückner 243).

<sup>88</sup> Jest to zapożyczenie z języków tureckich (tur. *közgü* ‘ts’), które do języka polskiego dotarło przez pośrednictwo ukraińskie (ЕСУМ III 64; ЭСБМ IV 317; Сławski II 318–319; Brückner 242). „Wyraz *kociuba* pochodzi niewątpliwie z tureckiego *kösübe*, ten rdzeń pochodzący z języka tureckiego tkwi prawdopodobnie w wyrazie *koczerga*” (Zajączkowski 1934: 37; Дзензелівський 1970: 134).

<sup>89</sup> Jest to zapożyczenie z języków orientalnych – tur. *lüle*, *lülä* ‘rurka do palenia’, z pers. *lulä* ‘ts’ (ЕСУМ III 326; Фасмер II 546; Ппеебр. I 494; ЭСБМ VI 99; Сławski IV 378; Brückner 303; Bańkowski 2: 75).

*taradeja, taradejka, taradajka*<sup>90</sup> lekcew. ‘wóz o żelaznych kołach’: *Ju sie rozklekotała dziadkowa taradeja. Byli wpiyrwy takie wózki, na dwóch kołach, taradejki, jymi sochy na pole wozili* (Huszczka białopodl) oraz *telega, talaga, teleżka, cielega*<sup>91</sup> ‘rodzaj wozu’: *Zniszczony wóz to telega* (Krzczoneń lub). Leksemy *taradaja, taradajka* używane są również w znaczeniu przenośnym na określenie ‘kobiety trajkoczącej’.

Wśród zgromadzonych w kartotece SGP wyrazów odnotowałam następujące jednostki leksykalne dotyczące poczęstunku przy udanej transakcji:

Nazwa na ‘poczęstunek przy kupnie, zysk, napiwek’ dzieli obszar Polski na dwie części: w gwarach północno-wschodniej części kraju znany jest wyraz *borysz*<sup>92</sup>: *Wypijim boryszy* (Lit TurWil 76). Szerzej znany jest *mohorycz*<sup>93</sup>: *Móhorycz – poczęstunek po dobrym targu* (Lub KurLub 312) częściej notowany w gwarach małopolskich, mazowieckich oraz na Kresach.

Poza tym na Podlasiu oraz Kresach znany jest leksem *chabar*<sup>94</sup> w znaczeniu ‘łapówka’. Wyraz poświadczony w SW gw. *chabar, chabor* przez język rosyjski i tatarski z arabskiego. Występuje w powszechnym użyciu w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *хаб’апа* ‘zapłata, łapówka’ (Грінченко IV 382); brus. *хаб’ап* ‘ts’ (СБГ 5: 274); ros. *хаб’апа, хаб’ап* ‘ts’ (Даль; Ожегов; СРНГ).

Zebrane zapożyczenia turkijskie w gwarach polskich stanowią pokaźną grupę, wykazując również szerokie w tych gwarach rozprzestrzenienie geograficzne. Zasięg niektórych wyrazów notowany jest aż na Kaszubach. Przykłady pokazują, że często wraz z długą wędrówką tych pożyczek w głąb kraju zacierają się znaczenia pierwotne. O wiele częściej wyrazy nabierają dodatkowych znaczeń, zwykle niepowiązanych z ich pierwotnym.

<sup>90</sup> Zob. przypis 25.

<sup>91</sup> Natomiast *telega* to wyraz zapożyczony z mongolskiego; tur. *talika* ‘wóz’ (ECYM V 540; Фасмер IV 38–39; Черных II 232). „Pochodzi z XV–XVI wieku i wywodzi się z ukraińskiego *mel’iza*, wyrazu uznawanego za pożyczkę z języków tureckich” (Minikowska 1980: 116). W L *telega* ‘ruski wóz’ z XVII wieku, z rosyjskiego; SStp. *talaga, telega, teliga*; SWil z rosyjskiego; w SW *telega*, gw. *cielega*; SJPD daw., z ros. *tieliega*. Wyrazy powszechnie znane w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *mel’iza, mel’ega, mel’ejka* ‘rodzaj wozu’ (Грінченко IV 253); brus. *цел’ега, цел’ежка* ‘ts’ (СБГ 5: 345; СБМ); ros. *тел’ега, тел’ежка* ‘ts’ (Даль; СРНГ).

<sup>92</sup> Wyraz poświadczony w L; SWil; SW z tatarskiego; SJPD dawny, ukr., brus. z tureckiego. Wyraz znany językom wschodniosłowiańskim: ukr. *бар’уш* ‘ts’ (Грінченко I 79; СУМ); brus. *бар’уш, бор’уш* ‘ts’ (СБГ 1: 173; СБМ); ros. *бар’ушь* ‘ts’ (Даль; Ожегов; СРНГ). Etymolodzy wskazują, że jest to pożyczka turecko-tatarska, z krym.-tat. *baryş* ‘zgoda, pojednanie’, derywat od wyrazu *bar* ‘ruszać się, iść’ z sufiksem *-yş-* (ECYM I 143–144; Фасмер I 129; Преобр. I 18; Черных I 76; ЭСБМ I 321; Brückner 36). „Polszczyzna poznała wyraz za pośrednictwem ruskim, na gruncie ruskim stanowi pożyczkę z tureckiego” (Minikowska 1980: 18).

<sup>93</sup> W SW *mohorycz*, gw. prowinc. *magarycz*; SJPD wyraz dawny, regionalizm wschodni, ukraiński z arabskiego. Wyraz znany językom wschodniosłowiańskim: ukr. *могор’ич* ‘częstowanie z powodu ukończenia jakiejś sprawy; litkup’ (Грінченко II 438; СУМ); brus. *магар’ыч* ‘ts’ (СБМ); ros. *могор’ыч* ‘ts’ (Даль; СРНГ). W języku polskim z ukraińskiego, a tam przez turecki, z arabskiego *mahāridž* ‘wydatki’, z XIX wieku (ECYM III 494; Фасмер II 635; Преобр. I 543; ЭСБМ VI 150; Brückner 300; Minikowska 1980: 90–91; Turek 2001: 308). Historia, geografia oraz fonetyka wyrazu wskazują, że leksem *mohorycz* jest pożyczką ruską, do języków wschodniosłowiańskich wyraz trafił przez języki tureckie z arabskiego.

<sup>94</sup> Wyraz ten jest zapożyczeniem z arab. *habar* przez tur. *haber* ‘zawiadomienie, wieść, nowina’, z XIX wieku (ECYM VI 146; Фасмер IV 213–214; Turek 2001: 160).



Geografia wschodniosławizmów oraz ich znaczeń pokazuje, że związki między gwarami polskimi a ruskimi są głęboko zakorzenione. Większość wyrazów zapożyczonych wprawdzie nie przekracza wschodniej granicy polskiego obszaru językowego, jednak wiele wyrazów weszło do użycia ogólnogwarowego. Sprawily to oczywiście bezpośrednie kontakty ludności polskiej i ruskiej na wschodnich obrzeżach Polski. Duża liczba zapożyczeń sięga w głąb i na południe kraju, co wiązać raczej należy z relacjami międzygwarowymi.

Wśród zebranych turcyzmów najwięcej jest nazw dotyczących człowieka, zazwyczaj o ujemnej konotacji. Często są to nazwy przenośne, określenia metaforyczne. Celowo połączyłam je z polem znaczeniowym nazw zwierząt, roślin, użytków i nieużytków rolnych, by ujawnić związki zachodzące między nimi. W gwarach z jednej strony widzimy bogactwo nazw, liczną synonimie, z drugiej strony ubóstwo – często jeden wyraz służy na określenie kilku cech człowieka.

Bogaty jest również zbiór leksemów dotyczący nazwy pożywienia, odzieży, sprzętów i akcesoriów kuchennych, gospodarskich używany na co dzień przez ludność wiejską. Niektóre z tych pożyczek to wyrazy znane polszczyźnie z poprzednich epok, z XV–XVI wieku.

Obserwuje się również zmiany semantyczne leksemów, które dokonały się wraz z przejściem do gwar polskich i ich rozprzestrzenieniem się na terytorium polskim.

Wiele jest też jednostek leksykalnych, które w języku literackim już wyszły z użycia, są przestarzałe, funkcjonują one natomiast w gwarach. Nic w tym dziwnego, gdyż gwary dłużej przechowują w swoim zasobie słownikowym te jednostki leksykalne. Najtrwalej zachowują się one na Kresach, gdzie, z jednej strony, nowości z Polski docierają najpóźniej, z drugiej zaś – ten dawny zasób słownikowy jest podtrzymywany przez języki ruskie, w których te wyrazy są powszechne w codziennym użyciu.

## Bibliografia

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, t. I: Halina Horodyska-Gadkowska, Alina Strzyżewska-Zaremba, t. II-X: Anna Kowalska, Alina Strzyżewska-Zaremba, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1971–1992.
- AJK – *Atlas językowy Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie, t. I-VIII pod kierunkiem Zdzisława Stieberta, t. IX–XV pod kierunkiem Hanny Popowskiej-Taborskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1964–1978.
- AJW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I-VI: red. Zenon Sobierajski i Jan Burszta, t. VII–XI: red. Zenon Sobierajski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1979–1992, od t. VII Poznań 1994–2005.
- ASL IV 5 s 17 – Świeży Jan, *Strój podlaski (nadbużański)*, *Atlas polskich strojów ludowych*, Lublin – Wrocław 1958.
- Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- BoryśSE – Boryś Wiesław, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Boryś Wiesław, Popowska-Taborska Hanna, 1994–2006, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–V, Warszawa.

- Brückner Aleksander, 1915, *Wpływy języków obcych na język polski*, Encyklopedia AU II, dział III, cz. I, Kraków, s. 100–153 (przedruk: Brückner Aleksander, 1974, *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa, s. 363–429).
- Brückner Aleksander, 1974, *Początki i rozwój języka polskiego*, red. Mieczysław Karaś, Warszawa.
- Brückner Aleksander, 1989, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. V, Warszawa.
- Chełm – Kolberg Oskar, *Chełmskie. Obraz etnograficzny*, cz. I, II, Kraków 1890, 1891.
- Черных – Черных Павел Яковлевич, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, t. I–II, Moskwa 1994.
- Даль Владимир Иванович, *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. I–IV, Санкт-Петербург – Moskwa 1903–1909.
- Doroszewski Witold, 1949, *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX w.*, Warszawa.
- Doroszewski Witold, 1962, *Studia i Szkice Językoznawcze*, Warszawa.
- EncRoln II – 812–846 – Конопка Józef, *Gospodarstwo górskie*, [w:] *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z nim mających*, red. Jan Tadeusz Lubomirski, Edmund Stawiski, Stanisław Przysański, Warszawa 1874.
- ЕСУМ – Мельничук Олександр Савич (red.), *Етимологічний словник української мови*, t. I–VI, Київ 1982–2011.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, red. Генадзій Цыхун, t. I–XIII, Мінск 1988–2010.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, red. Олег Николаевич Трубачев, t. I–, Moskwa 1974–.
- GlogObch – Gloger Zygmunt, *Obchody weselne*, cz. I, Kraków 1869.
- Грінченко Борис Дмитрович, *Словарь української мови*, t. I–IV, Київ 1907–1909.
- Herniczek-Morozowa Wanda, 1975–1976, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. I–III, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
- K – Karłowicz Jan, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków, 1900–1911.
- Karaś Halina, 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów (na podstawie prasy warszawskiej z lat 1795–1918)*, Warszawa.
- Kell – Kellner Adolf, *Východolašská nářečí*, I, II, Brno, 1946, 1949.
- Kiel – Kolberg Oskar, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Seria XVIII, XIX. Kieleckie, Cz. I, II, Kraków 1885, 1886.
- Kowalski Tadeusz, 1928, *W sprawie zapóŹyczeń tureckich w języku polskim*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Kraków, s. 347–353.
- Krak – Kolberg Oskar, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Seria V–VIII. Krakowskie, cz. I–IV, Kraków 1871–1875.
- KurLub – Kuraszkiewicz Władysław, *Dialektologia. Przegląd gwar województwa lubelskiego*, [w:] *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, Lublin 1932, I, s. 273–324.
- Kurzowa Zofia, 1983a, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa – Kraków.
- Kurzowa Zofia, 1983b, *Zmiany w polach językowych zapóŹyczeń ukraińskich a polsko-ukraińskie kontakty językowe*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. II, s. 49–63.
- Kurzowa Zofia, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów Północno-Wschodnich XIV–XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Kwaśnicka-Janowicz Agata, 2008, *Żywotność wschodnich sławizmów leksykalnych w gwarach Małopolski południowowschodniej*, „LingVaria” 3, nr 1 (5), s. 133–139.
- L – Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 2, Lwów 1854–1860.

- LL XIX 4–5 s 76–85 – Drzeżdżon Jan, *Augustyn Dominik – gawędziarz ludowy*, Literatura Ludowa”, Warszawa 1975.
- LPW – Lorentz Friedrich, Hinze Friedhelm, *Pomoranisches Wörterbuch, I–V*, Berlin 1958, 1970, 1973, 1975, 1983.
- Lud LII 209–250 – Ciesielski Zygmunt, *Z badań nad garncarstwem ludowym w województwie białostockim*, [Ostatnio] „Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, Wrocław 1968.
- Łesiów Michał, 1962, *O polsko-ukraińskich związkach językowych w średniowieczu*, „Język Polski” XLII, s. 70–71.
- Łęcz – Kolberg Oskar, *Lud...* Seria XXII. *Łęczyskie*, Kraków 1889.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kier. Karol Nitscha, t. III–XIII pod kier. Mieczysława Karasia, Wrocław 1957–1970.
- Mańczak Witold, 1970, *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- Maz – Kolberg Oskar, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. I–V, Kraków 1885–1890.
- Mazur – Mazur Jan, *Gwary ludowe okolic Biłgoraja*, cz. I. *Fonologia*, cz. II. *Fleksja*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, 1978.
- Minikowska Teresa, 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa – Poznań – Toruń.
- Miodunka Władysław, 1980, *Teoria pól znaczeniowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Kraków.
- MPKJ VII 27–74 – Kosiński Władysław, *Słownik okolicy Czchowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności” w Krakowie, I–VIII, Kraków 1915–1920.
- PF IV 173–279 – Lubicz Rafał [Łopaciński Hieronim], *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego*, „Prace Filologiczne”, 1893.
- PF IV 306–310 – P. B [Pawłowicz Błażej], *Wyrazy gwarowe z okolic Tarnowa*, „Prace Filologiczne” 1893.
- PF IV 795–904 – Gloger Zygmunt, *Słownik gwary ludowej w okr. Tykocińskim*, „Prace Filologiczne” 1893.
- PieśniŚl – *Pieśni ludowe z polskiego Śląska*. I: wyd. Jan Stanisław Bystron, Kraków 1934. II: wyd. Józef Ligęza i Stefan Marian Stoiński, Kraków 1938. III: wyd. Józef Ligęza i Stefan Marian Stoiński, Kraków 1939.
- PIJP IV – Herniczek-Morozowa Wanda, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. I., „Prace Instytutu Języka Polskiego”, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975.
- PJPAN 60 – Deboveanu Elena, *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, „Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk”, Wrocław 1971.
- PJPAN 61 – Zdaniukiewicz Alojzy Adam, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, „Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk”, Wrocław 1972.
- PKJ II – Klich Edward, *Narzecze wsi Borki Nizińskie*, „Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności”, t. II, Kraków 1919.
- PKJP II 2 – Zdanczewicz Tadeusz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, „Prace Komisji Językoznawczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, Poznań 1966.
- PME IV 95–151 – Bystron Jan, *Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych i lokalnych*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1927.
- Popowska-Taborska Hanna, 1975, *O niektórych zbieżnościach leksykalnych kaszubsko-białoruskich (poleskich)*, [w:] *Беларуска-польскія ізалексы*, Минск, s. 102–109.
- Popowska-Taborska Hanna, 1980, *Losy dawniejszych zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich w gwarach polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XIX, Warszawa, s. 77–87.

- Popowska-Taborska Hanna, 1985, Serb i sobaka – dwa słowa służące jako argumenty w dociekaniach nad etnogenezą Słowian, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XXIII, s. 225–231.
- Popowska-Taborska Hanna, 1992a, Geneza ukrainizmów w dialektach polskich, „Język a kultura”, t. VII. *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, Wrocław, s. 41–46.
- Popowska-Taborska Hanna, 1992b, *Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 4, *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, red. Jerzy Bartmiński i Michał Łesiów, Lublin, s. 13–19.
- Popowska-Taborska Hanna, 1994, *Z rozważań nad leksykalnymi związkami kaszubsko-ukraińskimi*, [w:] *Проблеми сучасної ареалогії*, Київ, s. 174–178.
- Popowska-Taborska Hanna, 1997, *Nielatwy problem interferencji językowych w dociekaniach etymologicznych*, [w:] *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, red. Elżbieta Umińska-Tytoń, Łódź, s. 20–24.
- PPodegr – Pa w ł o w s k i Eugeniusz, *Gwara podegrodzka wraz z próbą wyznaczenia południowo-zachodniej granicy gwar sądeckich*, Wrocław – Kraków 1955.
- Przem – Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, t. 25. *Przemyskie*, Kraków 1964. Z pośmiertnych materiałów wydał Dr I. Kopernicki. Kraków 1891.
- Преображенский Александр Григорьевич, *Этимологический словарь русского языка*, вып. 1–14, Москва 1910–1918.
- Rembiszewska Dorota, 2007, *Leksyka gwarowa Podlasia*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XLII, s. 105–122.
- Rocz – Kremer Aleksander, *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich ułożony w Kamieńcu Podolskim w r. 1863*, „Rocznik ces.-król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”. Kraków 1870, s. 178–259.
- S – Sychta Bernard, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I: A–G, t. II: H–L, t. III: Ł–O, t. IV: P–Ř, t. V: S–T, t. VI: U–Ž, t. VII: *Suplement*, Wrocław – Warszawa – Kraków (– Gdańsk) 1967, 1968, 1969, 1970, 1972, 1973, 1976.
- Schmidt Jacek, 1997, *Stereotyp i granica. Pogranicze zaborów w mentalności współczesnych Wielkopolan*, Międzychód.
- СБГ – Мацкевіч Юзэфа Фларыянаўна (red.), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча у пяці тамах*, t. I–V, Мінск 1979–1986.
- СБМ – Бірыла Мікалай Васілевіч (red.), *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1987.
- SCiesz – Krop Jan, Twardzik Józef, Pilch Józef, Wronicz Jadwiga (red.), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. Jadwiga Wronicz, Wisła, Ustroń 1995.
- SewIzby – Seweryn Tadeusz, *Izby wiejskie i warsztaty przemysłu ludowego w Muzeum Etnograficznym w Krakowie. Przewodnik*, Kraków 1952.
- SFPS II 181–199 – Maciak J., *Opis gwary wsi Kwiatków (pow. ostrowski)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1957.
- SFPS II 247–269 – Zdancewicz Tadeusz, *Osobliwości akcentowe w gwarze wsi Radziszki pod Sejnami*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1957.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Zeszyt próbny. Cz. I, red. Zofia Stamirowska, Halina Pałaszowa, Henryka Perzowa, Warszawa 1972; t. I: A–Ć Wrocław 1987, t. II: D–G 1991; t. III: H–K, red. Zofia Stamirowska i Henryka Perzowa, Warszawa 1993; t. IV: L–N, t. V: O–Ó, red. Henryka Perzowa i Danuta Kołodziejczykowa, Warszawa – Kraków 2002, 2006.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. I pod kier. Mieczysława Karasia, t. II–V pod kier. Jerzego Reichana, t. VI–VII pod kier. Joanny Okoniowej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Kraków 1982–2007.

- Siatkowski Janusz, 2005, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2012, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
- Sieradzka-Baziur Bożena, Majtczak Tomasz, Mika Dorota, 2013, *O zapożyczeniach tureckich w języku polskim*, „Roczniki Humanistyczne” LXI, z. 6, s. 93–107.
- SJPD – Doroszewski Witold (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SKoc – Sychta Bernard, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1980–1985.
- Sławski Franciszek, 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- Ślpsł – *Słownik prasłowiański*, red. Franciszek Sławski, t. I–VII, Wrocław 1974–.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–1995, t. I–XXVII, red. Maria Renata Mayenowa, Franciszek Peplowski (od t. XVIII), t. I–XXXVI, Wrocław – Warszawa 1966–2012.
- CPHГ – Филин Федор Павлович, *Словарь русских народных говоров*, т. 1-, Москва – Ленинград 1965–.
- Stachowski Marek, 2011, Jak się ma *jasiek* do *Jaśka*, a *zośka* do *Zośki*?, „LingVaria” 12, s. 103–110.
- Stachowski Stanisław, 2005, *Glosariusz turecko-polski*, Kraków.
- Stachowski Stanisław, 2007, *Słownik historyczny turcyzmów w Polsce*, Kraków.
- Steffen Augustyn, 1972, *Rozważania etymologiczne: Korman. Naktajza 'krawat'*, „Język Polski” LII, s. 51–52.
- StefZ – Steffen Augustyn, *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii*, t. I, II, III, Poznań 1931, 1934, 1937.
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. Maurycy Orgelbrand, t. I–II, Wilno 1861.
- СУМ – Білодід Іван Констянтинович (red.), *Словник української мови*, Київ 1970–1980, Фасмер Макс, *Этимологический словарь русского языка*, tłum. i uzup. Олега Николаевича Трубачева, t. I–IV, Москва 1986–1987.
- Szymczak Mieczysław, 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach językach polskiego*, Warszawa.
- Tokarski Ryszard, 1975, *Zapożyczenia leksykalne a zmiany znaczenia w polu wyrazowym*, „Język Polski” LV, s. 275–282.
- Turek Waław, 2001, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków.
- TurWil – Turska Halina, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. I, Wrocław 1982, s. 19–121.
- Трубачев Олег Николаевич, 1959, *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва.
- Walczak Bogdan, 1980, *O rozwoju znaczeniowym zapożyczeń leksykalnych*, [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka*, red. Marcin Preyzer, Kielce, s. 159–187.
- Walczak Bogdan, 1999a, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. Bogusław Nowowiejski, Białystok, s. 69–107.
- Walczak Bogdan, 1999b, *Zapożyczenia leksykalne (formalno-semantyczne) czy kalki? O pewnym typie zapożyczeń w kontaktach języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*, red. Michał Blicharski, Henryk Fontański, Katowice, s. 124–133.
- Walczak Bogdan, 2010, *Swoistość zapożyczeń z języków blisko spokrewnionych (na przykładzie zapożyczeń czeskich i wschodniosłowiańskich w języku polskim)*, „Linguistica Copernicana” 4, s. 189–200.



- Wisła XI 672–715 – Mátyás Karol, *Przez Wisła ludowe w powiatach tarnobrzeskim, niskim i brzeskim w Galicji*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, t. XI, Warszawa 1897.
- Witkowski Wiesław, 2014, *O pożyczkach zwrotnych w kontaktach językowych polsko-wschodniosłowiańskich*, [w:] *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska*, red. Leszek Bednarczuk, Halina Chodurska, Anna Mażulis-Frydel, Kraków, s. 357–360.
- Zajączkowski Ananiasz, 1934, *O potrzebie studiów turkologicznych dla historyka kultury i języka polskiego*, „Język Polski” XIX, z. 2, s. 33–38.
- Zajączkowski Ananiasz, 1953, *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław.
- Zwrot 18 s 8–9 – St[olarz] Teofil, *Lech. Żywe teksty. Śląskie opowiadania ludowe* [Marklowice Dolne], „Zwrot. Miesięcznik kulturalno-społeczny”, Czeski Cieszyń 1951.
- Бурячок Андрій, 1961, *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*, Київ.
- Дзендзелівський Йосип, 1970, *Українсько-польські лексичні паралелі*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XV, s. 119–168.
- Трубачев Олег Николаевич, 1960, *Происхождение названий домашних животных в славянских языках*, [w:] *Этимологические исследования*, Москва, s. 29–34.

### Wykaz pozostałych skrótów

Skróty geograficzne są zgodne z zasadami redakcyjnymi *Słownika gwar polskich*. Wsie zlokalizowano według podziału administracyjnego Polski z 1952 roku. Skróty oznaczają istniejące wówczas powiaty, regiony oraz państwa, na których terenie występują polskie gwary.

- arab. – arabski
- aug – augustowski (Augustów)
- bial-podl – bialski (Biała Podlaska)
- białos – białostocki (Białystok)
- biel-podl – bielski (Bielsk Podlaski)
- brus. – białoruski
- brzes-mp – brzeski (Brzesko)
- brzes-śl – brzeski (Brzeg)
- chłm – chełmski (Chełm)
- Ciesz – Cieszyńskie
- ciesz – cieszyński (Cieszyń)
- Cz – Czechy
- daw. – dawny
- dąb-tar – dąbrowski (Dąbrowa Tarnowska)
- grój – grójecki (Grójec)
- Gtń – Gostyńskie
- gtń – gostyński (Gostyń)
- gw. – gwarowy
- hist. – historyczny
- Jaros – Jarosławskie
- Kasz – Kaszuby
- kazach. – kazachski
- kiel – kielecki (Kielce)

kipcz. – kipczacki  
konec – konecki (Końskie)  
koniń – koniński (Konin)  
kras – krasnostawski (Krasnystaw)  
kroś – krośnieński (Krosno)  
krym. – krymski  
książk. – książkowy  
Kut – Kutnowskie  
lekcew. – lekceważący  
Lim – Limanowskie  
lim – limanowski (Limanowa)  
Lit – Litwa  
Lub – Lubelskie  
lub – lubelski (Lublin)  
łac. – łaciński  
Łom – Łomżyńskie  
łom – łomżyński (Łomża)  
Maz – Mazowsze  
miech – miechowski (Miechów)  
miel – mielecki (Mielec)  
mław – mławski (Mława)  
mong. – mongolski  
myślen – myślenicki (Myślenice)  
niż – niżański (Nisko)  
nm. – niemiecki  
n-sąd – nowosądecki (Nowy Sącz)  
n-tom – nowotomyski (Nowy Tomyśl)  
ok. – okolice, około  
olsz – olsztyński (Olsztyn)  
orm. – ormiański  
osm. – osmański  
os-maz – ostrowski (Ostrów Mazowiecka)  
ostroł – ostrołęcki (Ostrołęka)  
pd – południowy  
pd-wsch – południowo-wschodni  
pers. – perski  
pn – północny  
pogard. – pogardliwy  
pot. – potoczny  
prowinc. – prowincjonalny  
przen. – przenośny  
przestarz. – przestarzały  
przew – przeworski (Przeworsk)  
psł. – prasłowiański  
pśn – pieśń  
radz-podl – radzyński (Radzyń Podlaski)  
raw-maz – rawski (Rawa Mazowiecka)  
reg. – regionalny  
ros. – rosyjski

Rum – Rumunia  
rzesz – rzeszowski (Rzeszów)  
sand – sandomierski (Sandomierz)  
siem – siemiatycki (Siemiatycze)  
słow. – słowiański  
sokół – sokólski (Sokółka)  
st. – stary  
st-gdań – starogardzki (Starogard Gdański)  
strzel-kraj – strzelecki (Strzelce Krajeńskie)  
suw – suwalski (Suwałki)  
szt – sztumski (Sztum)  
tarnob – tarnobrzezski (Tarnobrzeg)  
tat. – tatarski  
ts – to samo  
tur. – turecki  
ukr. – ukraiński  
Ukr – Ukraina  
wej – wejherowski (Wejherowo)  
wiel – wieluński (Wieluń)  
włód – włódawski (Włódawa)  
wsch – wschodni  
wys-maz – wysokomazowiecki (Wysokie Mazowieckie)  
zdr. – zdrobnienie  
żart. – żartobliwy  
żyd. – żydowski

ANNA KOSTECKA-SADOWA

### **Turkic borrowings in Polish local dialects**

#### **Summary**

The analysis of the material included in the Dictionary of Polish Local Dialects (DPLD) to present their geographical scopes in Polish local dialects; to show the degree to which they have been adopted by local dialects – both from the formal and the semantic point of view; to show the way they function in the local dialects; to group the borrowings into semantic fields and to present the way they function within the separated meaning groups.

The presented material shows that the degree of intensity of Russian borrowings in particular semantic fields is varied. The largest amount of borrowings are names defining a man with reference to his physical and psychological features, as well as other features related to physical appearance. A little smaller semantic group includes the names of plants and animals.

The language adopted specific names, often characteristic of the folk culture, which were related to practical everyday life. Such borrowings refer to the names of tools, vessels and objects typical of the life of the village. It is on the basis of such everyday life on the border that practical Polish and East Slavic relations developed. In quite a natural way, those relations caused language interference which resulted in the borrowings that are known even now.

The presented material shows that the degree of intensity of Russian borrowings in particular semantic fields is varied.

**Keywords:** Polish dialects, language contacts, semantic fields, semantic changes, Turkic borrowings.